

UNIVERZITET U SARAJEVU
FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
SOCIJALNI RAD

**“ OSOBE S INVALIDITETOM KAO PODUZETNICI –
MOGUĆNOSTI REALIZACIJE I RAZVOJA POSLOVNIH
AKTIVNOSTI NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I
HERCEGOVINE ”**

-magistarski rad-

Kandidat:

Čaušević Kemal

Broj indeksa: 780/II-SW

Mentor:

Prof. dr. Sabira Gadžo-Šašić

Sarajevo, JANUAR 2022.

(2022.)

Kemal Čaušević
“ OSOBE S INVALIDITETOM KAO PODUZETNICI – MOGUĆNOSTI REALIZACIJE I RAZVOJA POSLOVNIH
AKTIVNOSTI NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE ”

**FAKULTET
POLITIČKIH
NAUKA**
UNIVERZITET U SARAJEVU
MCMXLIX

ODSJEK SOCIJALNI RAD

**“ OSOBE S INVALIDITETOM KAO PODUZETNICI –
MOGUĆNOSTI REALIZACIJE I RAZVOJA POSLOVNIH
AKTIVNOSTI NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I
HERCEGOVINE ”**

-magistarski rad-

Kandidat:

Čaušević Kemal

Broj indeksa: 780/II-SW

Mentor:

Prof. dr. Sabira Gadžo-Šašić

Sarajevo, JANUAR 2022.

SADRŽAJ

SKRAĆENICE

POPIS GRAFIKONA I TABELA

UVOD.....	10
-----------	----

I. METODOLOŠKI OKVIR RADA

1. Problem istraživanja.....	13
2. Predmet istraživanja.....	13
2.1. Kategorijalno-pojmovni sistem.....	14
3. Ciljevi istraživanja.....	15
3.1. Naučni ciljevi istraživanja.....	15
3.2. Društveni ciljevi istraživanja.....	15
4. Sistem hipoteza.....	16
4.1. Generalna hipoteza.....	16
4.2. Posebne hipoteze.....	16
4.3. Sistem varijabli.....	17
4.4. Sistem indikatora.....	17
5. Način istraživanja.....	18
6. Naučna i društvena opravdanost.....	18
7. Vremensko i prostorno određenje.....	19

TEORIJSKE OSNOVE RADA

II. Poduzetnik i poduzetništvo

1. Pojmovno određenje poduzetništva.....	20
1.1. Oblici poduzetništva.....	21
1.2. Poduzetnik i poželjne poduzetničke osobine.....	22
1.3. Pravni oblici organizovanja poslovnih aktivnosti u FBiH.....	25
1.4. Specifični oblici organizovanja privrednih/poslovnih aktivnosti namjenjenih za zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH.....	26
1.5. Pogodnosti koje ostvaruju društva ili pojedinci koji zapošljavaju osobe s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine.....	28

III. Osoba s invaliditetom – ličnost i problemi

2. Osoba s invaliditetom – pojmovno određenje.....	30
2.1. Brojnost populacije i kategorije osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine.....	31
2.2. Spektar najznačajnijih problema osoba s invaliditetom koji utiču na motivaciju i poduzetničkih sposobnosti razvoj sposobnosti.....	32
2.2.1. Ne/ravnopravnost.....	33
2.2.2. Socijalni položaj osoba s invaliditetom.....	34
2.2.3. Socijalna isključenost, siromaštvo i predrasude.....	35
2.2.4. Obrazovanje, zapošjavanje i životne mogućnosti osoba s invaliditetom	38
2.3. Nezaposlenost – glavni izvor motivacije za poduzetništvo.....	40
2.4. Uloga socijalnog radnika u procesu motiviranja i osnaživanju.....	41
2.5. Ostvarivanje prava na rad u Federaciji Bosne i Hercegovine.....	43

IV. Proces planiranja i poslovni planovi

3. Pripremni proces planiranja.....	44
3.1. Strateško planiranje i poslovni plan – kako nastupiti na tržištu?.....	46
3.2. Izrada poslovnog plana i definisanje “startup-ova”	47
3.3. Specifičnosti kreiranja poslovnih planova osoba s invaliditetom.....	49

V. Oblici formalne i neformalne podrške u poduzetništvu osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine

4. Realizacijski modeli i podrška na području FBiH.....	50
4.1. PRVA INSTITUCIONALNA MOGUĆNOST: Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom.....	52
4.1.1. Novčani stimulans za novo zapošljavanje osoba s invaliditetom.....	53
4.1.2. Programi Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom.....	54
4.2. Uloga Federalnog zavoda za zapošljavanje u rješavanju problema nezaposlenosti osoba s invaliditetom.....	56
4.3. Realizacija poslovnih ideja i saradnja sa bankama (mogućnost i rizik).....	59
4.4. Drugi specifični oblici razvoja poslovnih ideja	62

VI. REZULTATI ISTRAŽIVANJA.....	66
VII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA.....	95
POPIS LITERATURE.....	98

SKRAĆENICE

OSI	Osoba/e s invaliditetom
FBiH	Federacija Bosne i Hercegovine
BiH	Bosna i Hercegovina
UN	Ujedinjene nacije
EU	Europska unija
DHS	Društvene i humanističke studije – časopis Filozofskog fakulteta u Tuzli
PD	Privredno društvo
RVI	Ratni vojni invalidi
BP	Biznis plan
KS	Kanton Sarajevo
IFSW	INTERNATIONAL FEDERATION OF SOCIAL WORKERS
CRP	Centar za razvoj i podršku Tuzla
GH	Generalna hipoteza
PH	Posebna hipoteza
tzv.	Takozvani
br.	Broj
SBF	Sarajevo Business Forum
LOT (I, II, III, IV...)	Skraćenica koja označava različite programe Fonda razvrstanih prema namjeni sredstava

POPIS GRAFIKONA I TABELA

Grafikoni:

Grafikon 1: Brojčani/procenutualni odnos u populaciji ispitanika;

Grafikon 2 (a), b), c)): Spolna struktura ispitanika – grupe osoba bez invaliditeta, osoba s invaliditetom i spolna struktura cjelokupne grupe ispitanika;

Grafikon 3 (a), b)): Detaljan pregled starosne strukture prema grupama ispitanika;

Grafikon 4: Ukupna struktura grupe ispitanika/ca prema kriteriju postojanja invaliditeta ili povezanosti sa osobom s invaliditetom;

Grafikon 5: Oblik invaliditeta ispitanika (cjelokupni pregled);

Grafikon 6 (a), b)): Vrijeme nastanka i stepen invaliditeta ispitanika;

Grafikon 7 (a), b)): Pojedinačna obrazovna struktura – osobe s invaliditetom i osobe bez invaliditeta;

Grafikon 8: Zaposlenost osoba s invaliditetom (anketiranih) – trenutno stanje;

Grafikon 9 (a), b)): Ukupno radno iskustvo i angažmani po sektorima – osobe s invaliditetom;

Grafikon 10: Mišljenje osoba bez invaliditeta o zaposlenosti OsI koje poznaju;

Grafikon 11: Osjećaj diskriminacije na tržištu rada;

Grafikon 12: Negativna iskustva prilikom zapošljavanja – osobe s invaliditetom;

Grafikon 13: Predrasude o radnoj ne/sposobnosti kao ključni problem;

Grafikon 14: Ravnoravnost na tržištu rada prema mišljenju osoba bez invaliditeta;

Grafikon 15: Mišljenje osoba bez invaliditeta o opravdanosti predrasuda o radnoj sposobnosti;

Grafikon 16 (a), b)): Upoznatost osoba s invaliditetom sa pogosnostima koje mogu ostvariti pri zapošljavanju i sa radom i aktivnostima Fonda;

Grafikon 17: Osobe s invaliditetom kao korisnici programa za zapošljavanje;

Grafikon 18 (a), b)): Potreba za boljom promoviranošću aktivnosti ustanova i institucija za zapošljavanje;

Grafikon 19 (a), b)): Potrebno je više pogodnosti pri zapošljavanju osoba s invaliditetom;

Grafikon 20 (a), b)): Obrazovanje preduslov za zadovoljavajući životni standard;

Grafikon 21: Stečeno obrazovanje – osobe s invaliditetom;

Grafikon 22: Usklađenost obrazovanja i radne pozicije osoba s invaliditetom;

Grafikon 23: Osobe bez invaliditeta: kompetencije i konkurentnost na tržištu;

Grafikon 24 (a), b)): Osobe s invaliditetom – znanje stranih jezika i tehnološka pismenost;

Grafikon 25: Učešće u dodatnim obukama / osobe s invaliditetom;

Grafikon 26 (a), b) : Mišljenje osoba bez invaliditeta – jednak pristup obrazovanju i podržavanje koncepta inkluzivnog obrazovanja;

Grafikon 27: Osobe s invaliditetom / posjedujem poduzetničke sposobnosti;

Grafikon 28 (a), b) : Osobe s invaliditetom – želimo se baviti poduzetništvom i imamo poslovne ideje;

Grafikon 29 (a), b) : Najveći problem u realizaciji poslovnih planova;

Grafikon 30: Upoznatost okoline sa poslovnim idejama osoba s invaliditetom;

Grafikon 31 (a), b) : O poduzetničkom ambijentu;

Grafikon 32: Osobe s invaliditetom mogu biti uspješni poduzetnici;

Grafikon33: Upoznatost osoba bez invaliditeta sa tim šta podrazumjeva koncept “socijalno poduzetništvo”;

Grafikon 34 (a), b): Ocjena socijalnog položaja osoba s invaliditetom;

Grafikon 35 (a), b): Osobe s invaliditetom – izvori finansiranja / uticaj nezaposlenosti na socijalni položaj;

Grafikon 36 (a), b): Članstvo i mišljenje o NVO sektoru;

Grafikon 37: Osobe s invaliditetom/zadovoljstvo domaćim zakonodavstvom;

Grafikon 38: OsI – moguće je promjeniti socijalni položaj;

Tabela:

Tabela 1: Djelatnosti koje najčešće biraju osobe s invaliditetom;

UVOD

Populacija osoba s invaliditetom je zbog svojih specifičnih obilježja jedna od kategorija kojoj se u socijalnom radu daje mnogo značaja. Ovu relaciju u svojim radovima su pojašnjavali mnogi autori iz različitih uglova. Tako neki autori (Termiz 2005:20) ističu da: "U svim društvima, društvenim sistemima postoje subjekti koji su iz raznih razloga nesposobni da ostvaruju društveno tolerantnu egzistenciju - socijalnu poziciju, te imaju izrazitu potrebu za pomoć drugih u prilagođavanju". U tom procesu ostvaruje se (u nekoj mjeri i na neki način) pravo pružanja pomoći koja je u interesu društva, sistema, poretku. Upravo taj proces pomoći, odnosno podrške koja se pruža onima koji su u iz bilo kojeg razloga u nepovoljnem položaju u najširem smislu rječi je socijalni rad.

Zahvaljujući formulaciji naslova istraživanja koji se može shvatiti kao preliminarno određenje predmeta istraživanja osobe s invaliditetom su prepoznate kao subjekt koji predstavlja centralni pojam, ali i cijelokupnu populaciju osoba čiji će se problemi detaljno istraživati. Također će se analizirati i invaliditet kao fenomen koji se u stručnoj literaturi različito definiše, ali definicija koja možda na najprihvatljiviji način definiše taj pojam je ona koja se navodi u Konvenciji o pravima osoba s invaliditetom gdje se (čl. 1) navodi da "invalidnost nastaje kao rezultat djelovanja osoba s invaliditetom i prepreka koje proizilaze iz njihove okoline, te iz prepreka koje postoje u okolini, a koje sprečavaju njihovo potpuno i djelotvorno sudjelovanje u društvu ravnopravno s ostalima". Iz navedene definicije proizlazi da društvo mora kontinuirano činiti i povećavati svoje napore u cilju dostizanja većeg stepena ravnopravnosti ranjivih i obespravljenih grupa u svim segmentima života i djelovanja. Osobama s invaliditetom su ugrožena ili uskraćena mnoga čak i elementarna prava koja se mogu i taksativno nabrojati. Pravo koje se izdvaja iz mnoštva drugih je pravo na rad.

Prema Općoj deklaraciji o pravima čovjeka (1948) " svako ima pravo na rad, na slobodan izbor zaposlenja, na pravične i zadovoljavajuće uslove rada i na zaštitu od nezaposlenosti" (čl. 23). Garantovano pravo na rad osobe s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine teško ostvaruju. Razlog tome jeste nepovoljna situacija i visoka stopa nezaposlenosti i u ostatku ukupne populacije. Da je nezaposlenost ozbiljan problem potvrđuje i autorica Milanka Miković koja smatra da nezaposlenost predstavlja problem i u najrazvijenijim zemljama. Očigledno da nivo željene ravnopravnosti nije dostignut, a jedan od razloga jesu predrasude, odnosno stavovi o sposobnosti i mogućnostima osoba s invaliditetom.

Posljedica predrasuda u oblasti zapošljavanja osoba s invaliditetom, pored ostalog, je niska stopa zaposlenosti u ovoj populaciji (Lakićević, 2012:171).

Nemogućnost osamostaljenja sasvim sigurno izaziva i niz drugih socijalnih problema što osobu uvodi u još veću socijalnu isključenost. Pitanje koje se samo po sebi nameće je da li stanje nezaposlenosti može biti presudno i pokretač motivacijskog procesa da se poduzetništvo iskoristi kao instrument dokazivanja/samodokazivanja sposobnosti i vrednovanja vlastitih ideja? Iako je teško dati odgovor na postavljeno pitanje nesumnjivo da u tom procesu je podrška veoma važna i ona dolazi od različitih izvora i u različitim oblicima.

„Oblici socijalne podrške razlikuju se u ovisnosti o tome radi li se o formalnoj podršci, što je daju profesionalci ili neformalnoj, što je daju članovi obitelji prijatelji i susjedi“ (Leutar 2008:44). Podrška sistema se iskazuje i kroz kvalitetan zakonski okvir neke oblasti. Da bi se pomoglo osobama s invaliditetom i došlo do masovnijeg zapošljavanja i ohrabrvanja osoba koje imaju kvalitetne ideje one moraju biti sigurne da ih zakonodavac, odnosno vlasti smatraju poželjnim partnerom.

Sva prava iz oblasti rada i radnog odnosa u BiH utvrđena su na entitetskom nivou u okviru više različitih zakona. Ključni zakoni iz te oblasti na nivou FBiH su: Zakon o radu (1999), Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih lica (2001) kao i Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom (2010) (Gadžo-Šašić 2020:147).

Zapošljavanjem pripadnika ranjivih grupacija istovremeno se preventivno djeluje na nastanak mnoštva drugih socijalnih problema. Navedeno svakako predstavlja suštinu socijalnog rada, dok se socijalni radnici mogu u ovom procesu pojavljivati u različitim etapama i ulogama. Obzirom da se radi o kompleksnom problemu da bi se postigao željeni rezultat, osim socijalnog radnika uključivanje i stručnjaka drugih profila je neizostavno. Na ovaj način dolazimo do timskog rada i holističkog pristupa što je na neki način i obilježje socijalnog rada.

Zadatak koji treba biti prioritetan u pružanju pomoći osobama s invaliditetom je zapošljavanje. Razlozi za to su mnogobrojni i najuočljiviji su oni koji nas navode na sljedeće zaključke da se zapošljavanjem omogućava osamostaljenje osobe, integracija u društvo u punom kapacitetu, razbijaju postojeće predrasude, suzbija diskriminacija, stvaraju preduslovi za prihvatljiv socijalni položaj, ali i mnogi drugi. Ako nije moguće pronaći adekvatno radno mjesto za osobu s invaliditetom, potrebno joj je pružiti mogućnost da ona, ukoliko ima poduzetničku zamisao, ambiciju i sposobnost istu i realizira.

Socijalni radnik sarađuje sa klijentom, a ne radi umjesto njega (Dervišbegović 2003:124). Prethodno navedeno je potrebno naglasiti kako bi osobi s invaliditetom na početku procesa naglasili šta je uloga socijalnog radnika u cijelokupnom procesu i na taj način smanjili mogućnost za postavljanje nerealnih očekivanja klijenta.

Osim motivacije, ideje, sposobnosti, podrške okoline i stručnjaka za ozbiljan poduzetnički projekt potrebna su sredstva kojim će se isti realizirati. Ključno je pružiti odgovor na pitanje, kakav je tretman, odnosno položaj osoba s invaliditetom koje se odluče pokrenuti vlastiti posao i zaposliti sebe i/ili druge? Na području Federacije Bosne i Hercegovine imamo specijalizirane ustanove za pružanje podrške i ekonomskog osnaživanje na entitetskom ili kantonalm nivou.

Potrebno je sagledati sve mogućnosti koje im postojeći sistem pruža na osnovu statusa, odnosno posebno je bitno istražiti pogodnosti koje osobe s invaliditetom imaju u odnosu na druge. Upravo tim pogodnostima se može postići ravnopravnost, koja je svakako potrebna, jer će se podrškom u određenoj mjeri nadomjestiti sve ono što nedostaje da bi stvorili društvo jednakih šansi bar u jednom segmentu.

Na putu rješavanja problema potrebno je uspostaviti ravnotežu između obima prava osoba s invaliditetom i obaveza nadležnih vlasti i predstaviti cijelokupan proces koji je uslovljen kako vanjskim (podrškom okoline) tako i unutrašnjim faktorima (sposobnostima i individualnim mogućnostima osobe).

Često se zaboravlja da socijalni rad nije samo profesija usmjerena na probleme pojedinca i društva, već ima svoj cilj i na području promocije socijalne pravde što se navodi i u definiciji socijalnog rada prema IFSW¹ i promocije šansi i mogućnosti za poboljšanje i podizanje kvalitete života što je veoma značajno za populaciju osoba s invaliditetom.

---

¹ Definicija socijalnog rada (IFSW) prema Šadić (2014): Ljudska prava i socijalni rad, Fakultet političkih nauka, Sarajevo - stranica 88.

I. METODOLOŠKI OKVIR RADA

1. *Problem istraživanja*

Formulacija naslova na način kako je urađena u ovom slučaju je sama po sebi vrlo specifična. Obuhvata značajnu društvenu problematiku i područje istraživanja je veoma široko određeno, povezujući više naučnih i stručnih disciplina. U središtu problema koji se istražuje nalazi se osoba s invaliditetom koja kao pojam može predstavljati mnogobrojnu populaciju što i jeste slučaj u ovom istraživanju. Iz mnoštva problema ove populacije izdvaja se jedan koji se može označiti kao ugroženost prava na rad. U vremenu ekonomskih i socijalnih kriza, nemogućnost pronalaska adekvatnog radnog mjesta osobama s invaliditetom je još izražajniji problem nego u ranijim vremenskim periodima. Bez obzira na motive i sposobnosti osobe s invaliditetom, rješenje opće nezaposlenosti i nezaposlenosti ranjivih kategorija nije moguće ostvariti bez formalne i neformalne podrške. Upravo formalna podrška, od strane vlasti može se okarakterisati kao problem, ukoliko ista izostane.

Problem istraživanja se u najkaraćem može odrediti *kao poduzetništvo osoba s invaliditetom i njegova determiniranost ličnim sposobnostima, motivima i interesima, ali i mogućnostima realizacije i razvoja poduzetničkih ideja na što direktni uticaj imaju zvanične institucije kroz stepen ponuđenih mogućnosti i razvijenosti mehanizama podrške i kreiranja pozitivnog poduzetničkog ambijenta.*

2. *Predmet istraživanja*

Predmet svakog istraživanja je nešto šire određen u osnosu na definisani problem istraživanja. U metodološkoj literaturi možemo naći bitne sugestije koje povezuju naslov sa određenjem predmeta istraživanja, a u kojoj se navodi sljedeće: „Naslov shvatajte kao ukratko iskazano preliminarno određenje predmeta istraživanja (Termiz 2009:211).“

Uvažavajući i analizirajući navedenu sugestiju dolazimo do zaključka da predmet istraživanja obuhvata problem, ali i njegove dimenzije – prostornu i vremensku.

Predmet ovog istraživanja obuhvata pomenuto *poduzetništvo osoba s invaliditetom uključujući ranije navedene aspekte, kao i lične sposobnosti, motive i želje, ali ne isključujući uticaj formiranih sistema podrške zvaničnih institucija na području Federacije Bosne i Hercegovine*, na način kako je i određeno naslovom. Razlika između problema i predmeta je što predmet

uključuje specifičnosti prostora i vremena u kojem se istražuje što je za društvene probleme veoma značajno.

2.1. *Kategorijalno-pojmovni sistem*

Obzirom na kompleksnost problema koji se istražuje pojavljuje se potreba za definisanjem nekoliko centralnih pojmoveva sadržanih u naslovu i onih koji su ključni za razumjevanje problema, a koji pripadaju socijalnim i ekonomskim disciplinama i zajedno čine kompaktnu cjelinu. To su sljedeći pojmovi:

- Osobe s invaliditetom - Odredbom članka 1. stav 2. UN-ove Konvencije o pravima osoba s invaliditetom, u osobe s invaliditetom spadaju osobe koje imaju dugoročna tjelesna, duševna, intelektualna ili osjetilna oštećenja koja u međudjelovanju s različitim preprekama mogu otežati puno i djelotvorno sudjelovanje tih osoba u društvu na temelju jednakosti s drugima².
- Poduzetnik/preduzetnik – autor Isaković u literaturi, tačnije u knjizi „Menadžment malih i srednjih preduzeća“ na stranici 2 navodi nekoliko definicija preuzetnika, a to su sljedeće:

„Schumpeter (1934): “Preuzetnik je inovator koji uvodi nove kombinacije resursa.”

Cole (1959): “... pojedinac ili grupa pojedinaca koji iniciraju, održavaju ili proširuju profitno orijentiranu poslovnu jedinicu za proizvodnju ili distribuciju ekonomskih dobara i usluga.”

Shapero (1975): “Preuzetnik preuzima inicijative, organizuje društvene i ekonomske mehanizme i prihvata rizik neuspjeh.“

- Poslovna aktivnost - u raznoj literaturi prvenstveno stručnoj vrlo često izjednačava i/ili zamjenjuje terminom poslovni proces, koji je nešto šire određen i vrlo čest u literaturi tehničkih stručnih i naučnih disciplina. U ovom slučaju poslovne aktivnosti podrazumjevaju sve one radnje koje je potrebno obaviti, obavljati i osmisliti kako bi osoba postala i/ili bila uspješan poduzetnik.

---

² Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2010): Poseban izvještaj o pravima osoba s invaliditetom - stranica 6.

Pretodno definisani pojmovi su centralni i kao takvi predstavljaju suštinu formulisanog naslova, problema i predmeta problema, ali pored ovih možemo navesti još mnoštvo pojnova koji predstavljaju i označavaju uzroke, procese i posljedice istraživanog problema.

Naravno većinu tih uzroka, posljedica i procesa biće obuhvaćeno u daljem radu i istraživanju.

3. Ciljevi istraživanja

3.1. Naučni ciljevi

Krajnji rezultat ovog rada i teorijisko-emirijiskog istraživanja kao i svakog naučnog istraživanja je dostizanje određenog nivoa naučnog saznanja o predmetu i problemu istraživanja u ovom slučaju to možemo odrediti kao naučna esplikacija. U metodološkoj literaturi se navodi sljedeće: „Naučna esplikacija kao naučni cilj podrazumjeva naučno saznanje o uzročno-posljetičnim odnosima, društvenim zakonima i naučna objašnjenja. Očigledno je da je ovo sintetički i složen naučni cilj. On je sintetičan zato što podrazumjeva da prethodni naučni ciljevi budu ostvareni, odnosno sadržani u njemu“ (Termiz 2009:222). Prije ovog cilja se podrazumjeva naučna diskripcija, klasifikacija i tipologizacija i naučno otkriće. *Problem je potrebno opisati i objasniti, klasifikovati isti prema važećim kriterijima kako bi smo otkrili nešto novo i povezali ga sa uzrocima i posljedicama društvenih kretanja.*

Prije svega, predstavljeni problem poduzetništva potrebno je objasniti i klasifikovati. Naravno, problem poduzetništva prije svega ima ekonomsku dimenziju, ali ni socijalna dimenzija nije zanemariva i to uvijek otvara mogućnost za neko novo otkriće.

Glavni naučni cilj jeste otkrivanje uzročno-posljetične veze između onog što poduzetništvo zahtjeva i sposobnosti, mogućnosti i motiva osobe s invaliditetom da se bavi poduzetništvom.

3.2. Društveni ciljevi

Važo je ukazati na specifičnosti i vrijednosti društvenog cilja kojeg možemo označiti kao upotrebnu vrijednost naučnog cilja.

Kada saznamo uzročno-posljetične veze između sposobnosti i mogućnosti osoba s invaliditetom imat ćemo jasniji pregled i kompletniju sliku o socijalnom poduzetničkom okviru na području Federacije Bosne i Hercegovine.

Ovim istraživanjem možemo doprinjeti društvenom razvoju na više načina kao i na sljedeći odnosno da će se na naučnim i stručnim osnovama izvršiti konstatovanje trenutnog stanja poduzetničkih okvira i mogućnosti koje pruža, oslanjajući se teorijiska određenja literature iz oblasti socijalne i ekonomskog razvoja i naučnih disciplina.

Stvaranjem potpunijeg pregleda poduzetničkih mogućnosti lakše je motivisati i ohrabriti osobu koja ne može pronaći adekumno radno mjesto da isto stvori sopstvenim snagama. Ako ovaj proces učinimo masovnjim od dosadašnje prakse možemo stvoriti dodatni generator ekonomskog i socijalnog razvoja u FBiH.

4. *Sistem hipoteza*

4.1. *Generalna hipoteza*

GH: “Osobe s invaliditetom imaju pravo na rad i zapošljavanje, ukoliko to pravo nisu u mogućnosti ostvariti u postojećim privrednim društvima i organizacijama potrebna im je sistemska podrška pri realizaciji i razvoju sopstvenih poslovnih ideja, kako bi se na taj način dao doprinos smanjivanju nezaposlenosti i prevenirao uticaj mnoštva društvenih problema koji direktno utiču na socijalni položaj osoba s invaliditetom i socio-ekonomski status njihovih porodica.”

4.2. *Posebne hipoteze*

PH₍₁₎: “Osobe s invaliditetom nisu ravnopravne na tržištu rada i teško ostvaruju zagarantovano pravo na rad, bez obzira na postojanje zakonski propisanih prednostima pri zapošljavanju.”

PH₍₂₎: “Prednosti, mjere i mogućnosti koje je moguće ostvariti prilikom zapošljavanja ili pokretanja vlastitih poslovnih aktivnosti nisu dovoljno promovirane i zbog toga ih osobe s invaliditetom ne ostvaruju i ne koriste u punom kapacitetu.”

PH₍₃₎: “Proces formalnog i neformalnog obrazovanja, ali ni drugi načini poboljšanja i jačanja kompetencija su nedovoljno usklađeni i razvijeni što kroz djelovanje u dužem vremenskom okviru rezultira nedostatkom motiva, nedovoljno razvijenim sposobnostima i manjkom samopouzdanja i poduzetničkog duha.”

PH₍₄₎: “Nezaposlenost osoba s invaliditetom se može značajno smanjiti, kreiranjem pozitivnog ambijenta za razvoj socijalnog poduzetništva za što je potrebna veća formalna (institucionalna) i neformalna podrška.”

PH₍₅₎: "Nezadovoljavajući socijalni položaj osoba s invaliditetom koji predstavlja akumulaciju dosadašnjih društvenih i individualnih problema i takvo stanje se najprije može poboljšati masovnjim zapošljavanjem i većim ulaganjima u kreativne, kvalitetne i isplative ideje samozapošljavanja."

PH₍₆₎: "Promjenom strategija i poboljšanjem aktuelnih politika zapošljavanja i poduzetništva se preventivno i učinkovitije djeluje i minimizira mogućnost nastanka drugih ozbiljnih društvenih problema i patoloških pojava osoba s invaliditetom, ali i članova njihovih porodica."

4.3. Sistem varijabli

Varijable u sistemu kreiranom za potrebe ovog istraživanja klasifikujemo prema kriteriju zavisnosti na zavisne i nezavisne varijable. Nezavisne varijable predstavljaju uzrok, dok zavisne možemo okarakterisati kao rezultat djelovanja prethodno navedenih. Pa u skladu sa navedenim imamo:

- Nezavisne varijable (uzroke problema): ne/ravnopravnost na tržištu rada, nedovoljna upoznatost sa mjerama, prednostima i mogućnostima zapošljavanja, ne/adekvatnost formalnog i neformalnog sistema obrazovanja i jačanja kompetencija, nezaposlenost osoba s invaliditetom, djelovanje i akumulacija individualnih i društvenih problema i neadekvatnost politika zapošljavanja i razvoja poduzetništva.
- Zavisne varijable (posljedice djelovanja problema): teško ostvarivanje prava na rad, nedovoljno korištenje prednosti i mogućnosti, odsustvo motiva, nedovoljno razvijene sposobnostima i manjak samopouzdanja i poduzetničkog duha, nedostatak podrške, nezadovoljavajući socijalni položaj, kao i nastanak mnoštva društvenih problema i patoloških pojava.

4.4. Sistem indikatora

Pisana i usmena iskazivanja o problemu, ali i drugi relevantni međunarodni dokumenti, domaći zakonski propisi, izvještaji institucija, pisane analize stanja, važeće strategije i preporuke organizacija ulaze u sastav sistema indikatora.

Pored navedenih značajna je i teorijiska osnova sadržana u naučnoj i stučnoj literaturi o predmetu i problemu. Sve ovo čini veoma široku bazu opisa manifestacija problema koji se može posmatrati iz socijalnog i ekonomskog tačke gledanja na problem.

5. Način istraživanja

U ovom slučaju radi se o teorijisko-empirijiskom istraživanju, ali s obzirom na predmet istraživanja to je prvenstveno empirijisko istraživanje, jer se predmet odnosi na dio društvene stvarnosti na određnom prostoru, tačnije na području Federacije Bosne i Hercegovine. U ovom slučaju nesmije se izostaviti ni značaj teorijiske baze istraživanja. Prilikom istraživanja koriste se sve osnovne metode u nekom obliku i na neki način, ali specifično je to da se neke metode favoriziraju i koriste znatno više u odnosu na druge. Ovdje se prije svega misli na analizu.

Svoj značaj u istraživanju imaju i opštenaučne metode kao što su hipotetičko-deduktivna, statistička i komparativna opštenaučna metoda. Ključni proces za svako istraživanje jeste pribavljanje podataka. Od procesa pribavljanja podataka zavisi kvalitet podataka, ali i cijelokupnog istraživačkog procesa. U ovom istraživanju, podaci su pribavljeni metodom ispitivanja, odnosno korištena je istraživačka tehnika ankete i za potrebe istraživanja korišten je anketni upitnik posebno kreiran kao osnovni istraživački instrumentariji za potrebe ovog istraživanja. Naravno, pored navedene metode pribavljanja podataka koja ima status glavne metode pribavljanja podataka, jer najvećim dijelom se oslanjam na podatke koje smo dobili na taj način, svakako ne smijemo izostaviti značaj metode analize sadržaja dokumenata.

6. Naučna i društvena opravdanost

Naučna opravdanost ovog istraživanja određena je na sljedeći način. Cilj ovog istraživanja jeste naučna esplikacija zajedno sa pratećim ciljevima. Stoga se može konstatovati da obezbjeđivanjem naučnog saznanja o uzročno-posljetičnim odnosima pridonosi činjenici da se ovo istraživanje smatra naučno opravdanim. Svako novo saznanje koje može dati doprinos poboljšanju životnog standarda je od neprocjenjivog značaja i za nauku o socijalnom radu, ali i društvo. Ponađeni odgovori na važna pitanja koja se mogu izdvojiti mjenaju i način posmatranja problema i kod samih osoba s invaliditetom u prevazilaženju mogih problema, a samim tim i problema nezaposljenosti. U procesu rešavanja problema nesumnjivo posebna uloga pripada socijalno radu koji predstavlja, u najširem smislu rječi, pomažuću profesiju. Centralna uloga socijalnih radnika mogla bi da se sagleda kroz ukazivanje na mogućnosti zapošljavanja i samozapošljavanja i otvaranje mnogo širih perspektiva.

Naučno opravdano istraživanje je ono koje doprinese produbljivanju, proširivanju, pouzdanosti i primjenjivosti naučnog saznanja o predmetu ili metodu istraživanja - ili o oboma (Termiz 2009:238).

Provođenjem ovog istraživanja osobe s invaliditetom na jednom mjestu imaju sve ili bar većinu bitnih informacija o ovom specifičnom obliku poduzetništva, zakonskom okviru i trenutnom stanju u FBiH, nakon čega i osobe mogu same uraditi i samoprocjenu o poduzetničkoj sposobnosti prema navedenim sposobnostima poduzetnika. Analizom sistema podrške osobe s invaliditetom imaju uvid u načine finansiranja kvalitetnih ideja, ali i pregled adresa na kojim mogu potržiti pomoć u procesu realizacije poslovnih aktivnosti. Motivirajući osobu s invaliditetom i pružajući joj podršku u bilo kojem obliku da pronađe ili pokrene vlastiti posao, naravno da doprinosi smanjivanju broja onih osoba koje su obuhvaćene nekim društvenim problemom i tu se u prvom redu misli na nezaposlenost. Motiviranjem osobe s invaliditetom da postane poduzetna radimo na poboljšavanju njene individualne mentalne snage i stvaranju jasnije slike o sopstvenim prednostima i ograničenjima. Sve navedeno se može koristiti kao argument za društvenu opravdanost istraživanja.

7. Vremensko i prostorno određenje istraživanja

Kao što je i ranije predstavljeno problem koji se istražuje i predmet istraživanja se odnosi na područje Federacije Bosne i Hercegovine.

Istraživanje će se zbog vremena u kojem se provodi i specifičnosti, prije svega epidemiološke situacije organizovati kombinovanio u online formatu i na tradicionalan način korištenjem printanih anketnih upitnika. Predviđeni vremenski okvir za prikupljanje podataka je nešto više od mjesec (30) dana, odnosno 31.07.2021. godine – 04.09.2021. godine. Obzirom na način pristupanja i organizovanja cjelokupnog procesa to je sasvim dovoljan vremenski period.

TEORIJSKE OSNOVE RADA

II. Poduzetništvo i poduzetnik

1. Pojmovno određenje poduzetništva

Potrebno je nastojati jednoznačno definirati pojam „poduzetništvo“ kao i osnovne poduzetničke karakteristike. U rasponu između definicija poduzetništva građanskih do modernih ekonomista, nalaze se brojne druge definicije poduzetništva, pri čemu je potrebno reći da niti jedna od njih nije dostatno cijelovita za izražavanje kompleksnosti ovog pojma (Tkalec 2011:35).

Preduzetništvo predstavlja proces u okviru kojeg pojedinac ili grupa identificuje ideju, planira i implementira je u praksi s namjerom ostvarivanja pojedinačnog ili zajedničkog interesa (Isaković, 2015:3). Odabir ove definicije i izdvajanje iz mnoštva ponuđenih nije bez razloga, upravo ova definicija odgovara problemu i predmetu istraživanja.

Ipak potrebno je istaknuti da postoje definicije i teorijiska određenja poduzetništva koja bi po onome što stavljaju u fokus svog interesovanja za društvene discipline poput socijalnog rada bile zanimljivije u odnosu na ostale i to su svakako one koje naglašavaju važnost čovjeka – ljudskog resursa u poduzetničkom procesu.

Preduzetništvo je osnov društvenog napretka i blagostanja svakog pojedinca i kao poseban faktor stvaralaštva, pored zemlje, rada, kapitala i tehnologije, ono predstavlja umijeće njihovog kombinovanja sa ciljem kreiranja novih proizvoda, usluga i drugih ekonomskih i društvenih djelatnosti. Znači, da je preduzetništvo pored prirodnih faktora, rada, kapitala i tehnologija, najvažniji faktor uspjeha u biznisu i može se definisati kao skup ljudskih aktivnosti na kombinovanju resursa radi ostvarivanja određenog poslovnog rezultata (Petković i Berberović 2013:60). Ova tema za socijalne radnike je važna i zbog naglašavanja povezanosti i međusobne zavisnosti ekonomske i socijalne dimenzije što se najbolje može objasniti na procesu razvoja i planiranja.

Na sinhronizovanost ekonomskog i socijalnog razvoja upućuju i određeni identični, zajednički ciljevi razvoja, posebno oni dugoročni, strateški, kao što su blagostanje, podizanje nivoa životnog standarda stanovništva, adekvatno zadovoljavanje ljudskih potreba, ostvarivanje maksimalne zaposlenosti i socijalne sigurnosti, izgrađivanje otvorenog, građanskog i demokratskog “dobrog” društva, i slično (Lakićević i Gavrilović 2009:21). Zbog shvatanja značaja poduzetništva, rada i privređivanja za ljudski život i opstanak potrebno je stvoriti “širu

sliku” o cjelokupnom poduzetničkom procesu. Analizirajući više definicija koje su dostupne u literaturi može se shvatiti širina, aspekti i važnost ljudskog privređivanja. U prošlosti su se isticali mnogi teoretičari poduzetništva i njihova shvatanja su nezaobilazna osnova promišljanja i zbog toga u nastavku slijede neka od njih. Autor S. Isaković u knjizi “Menadžment malih i srednjih preduzeća” tabelarno prikazuje pregled definicija na stranici 2. od kojih se izdvajaju sljedeće:

“Stevenson (1985): Preduzetništvo je proces kojim pojedinac traži i koristi prilike, bez obzira na resurse koje trenutno kontroliše.

Gartner (1988): Preduzetništvo je osnivanje organizacija, proces pomoću kojeg nastaju nove organizacije.

Timmons (1997): Preduzetništvo je način razmišljanja, zaključivanja i djelovanja, koji je upravljan prilikama, holističkim pristupom i uravnoteženim vodstvom.”

Dalje prema P. Drucker-u, “poduzetništvo je stvaranje nove i drukčije vrijednosti, novog i drukčijeg na ina zadovoljenja potreba odnosno pretvaranje materijala u resurs” (Šunje i Čizmić 2005:476).

Pored mnoštva spomenutih definicija termina “potuzetništvo” bitno je istaći da socijalne radnike prvenstveno zanima socijalna dimenzija poduzetništva i eventualni uticaj na društvo ili neku ranjivu društvenu grupaciju. Ključno pitanje prilikom odabira načina kojim ćemo istraživati, mogli bi formulisati na sljedeći način: Da li se poticanjem poduzetništva može dati doprinos u preveniraju, minimiziranju i eliminaciji socijalnih problema? Mogući ponuđeni odgovori bit će razmotreni u nastavku rada.

1.1. Oblici poduzetništva

Poduzetništvo se može klasifikovati na različite načine i po različitim kriterijima. Ono što bi socijalnim radnicima moglo biti zanimljivo jeste osnovna podjela ne ulazeći dublje u ekonomski ili organizacijske kriterije, a koji ujedno mogu bit ključni u određivanju oblika ili vrsta poduzetništva koji najviše odgovaraju osobama s invaliditetom koje imaju ambiciju da postanu uspješni poduzetnici. U vezi s navedenim bitno je spomenuti da tip poduzetništva označava najprije način rada i obavljanja poduzetničke djelatnosti, a najčešće pominjani su tradicionalni, korporacijski i socijalni oblik poduzetništva. U zavisnosti od zakonodavstva i načina registriranja i obavljanja radnog procesa postoje različiti oblici pravnih lica (subjekata).

Tradicionalni oblik poduzetništva kao što i sam naziv dosta govori jeste tradicionalan i ima dugu historiju. Tradicionalno poduzetništvo se prakticira u mikro, malim i srednjim poduzećima koje su organizirane u različitim pravno-organizacijskim oblicima, a čiji je temeljni cilj ostvarenje profita koji pripada vlasnicima kapitala i o čijoj upotrebi samostalno odlučuju³. Stoga se može zaključiti da su poduzeća koja ubrajamo pod tradicionalan način poduzetništva vlasništvo najčešće jednog lica – privatna poduzeća koja predstavljaju oblik organiziranja biznisa gdje je vlasnik cijelokupne imovine u biznisu jedno fizičko lice, koje ujedno direktno participira u procesu menadženta, vrlo često i kao top-menadžer ili u dosta manjem broju partnerski odnos dva ili više lica tzv. partnerstvo ili ortačko društvo što predstavlja oblik organiziranja gdje su vlasnici imovine unsene u biznis veći broj osoba koje svoje međusobne odnose reguliraju na partnerskim osnovama, na način ili da direktno participiraju u menadžmentu ili da direktno nadziru sam proces menadženta” (Šunje 2003:23).

Kao oblik organiziranja biznisa u literaturi (Šunje 2003:23) se spominje i korporacija ili dioničarsko društvo što predstavlja oblik organiziranja biznisa u okviru kojeg postoji puna razdvojenost vlasničke i menadžerske funkcije i gdje se vlasništvo ostvaruje kupovinom dionica na berzi, te socijalno poduzetništvo koje je specifično po tome što mu prioritetni cilj nije stjecanje dobiti radi dobiti, već nezaobilazno doprinosi i realizaciji ciljeva lokalnog razvoja (Spahić i Šerić 2017:419).

Prateći navedeno socijalna preduzeća bi se mogla definisati kao neprofitne privatne organizacije koje se bave proizvodnjom roba i pružanjem usluga, što je direktno povezano sa njihovim jasnim ciljem da zajednica ima koristi od njihovih aktivnosti. Ona se oslanjaju na kolektivnu dinamiku, uključujući različite tipove zainteresovanih strana u svoja upravljačka tijela; ona visoko vrednuju svoju autonomnost i preuzimaju ekonomski rizik koji je povezan sa njihovim aktivnostima (Lakićević 2013:142).

1.2. Poduzetnik i poželjne poduzetničke osobine

Pokretač poduzetničkog poduhvata je poduzetnik, niti jedno poduzeće ne može raditi bez osnovnog organizacijskog resursa – čovjeka, koji treba svoju ideju pretvoriti u nešto konkretno i na taj način ostvariti svoje ciljeve ma kakvi oni bili. Ključ uspjeha je poduzetnik, osoba od koje zavisi uspjeh cjelokupnog procesa, koji se može postići samo i isključivo ako

---

³ Irma Dračić (2012): Poslovanje poduzeća i poduzetničko okruženje, Hrvatski zavod za zapošljavanje Područna služba Varaždin, Varaždin – stranica 9.

poduzetnik ima znanje, sposobnost i vještine potrebne za projektovanje, realizaciju i vođenje određenih poslovnih aktivnosti.

Poduzetnik je inovator koji provodi promjene na tržištu kroz provedbu novih aktivnosti kao što su uvođenje novih i kvalitetnijih proizvoda, uvođenje novih načina proizvodnje, otvaranje novih tržišta, pronalaženje novih izvora opskrbe novim materijalima ili dijelovima i slično (Levar i Nikolić 2012:64). Iz navedenog proizlazi da bi poduzetnik morao imati mnoštvo vještina koje stiče formalnim i neformalnim obrazovanjem, ipak one koje ne može razviti kroz obrazovanje mora pokušati nadomjestiti kreativnošću i već pomenutom inovativnošću. "Inovacije i razvoj predstavljaju uzrok i posljedicu poduzetništva, a najčešće su usko povezani s tehnologijom i napretkom u tehnološkom smislu" (Levar i Nikolić 2012:64).

Poduzetništvo postaje i jedna od osam ključnih kompetencija cjeloživotnog obrazovanja i to u širem smislu te riječi (Tkalec 2011:39). Kada se govori o kompetencijama cjeloživotnog učenja ne smije se zanemariti Preporuka tijela EU o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje, (2006/962 / EC) i Europski referentni okvir u kojem je određeno osam ključnih kompetencija:

- komunikacija na maternjem jeziku,
- komunikacija na stranim jezicima,
- matematička kompetencija i osnovne kompetencije u prirodnim naukama i tehnologiji,
- digitalna kompetencija,
- učenje kako učiti,
- socijalna i građanska kompetencija,
- preuzimanje inicijative i poduzetnost te
- kulturna svijest i izražavanje⁴.

Uzimajući sve u obzir koncept cjeloživotnog učenja shvata se mnogo šire od poduzetništva. Poduzetnik mora kontinuirano usavršavati svoje kompetencije i spektar ličnih kompetencija nastojati proširivati te ih koristiti kao instrument postizanja i poboljšavanja poslovnih rezultata.

Općenito se smatra da bi poduzetnik trebao posjedovati sedam temeljnih poduzetničkih osobina: inovativnost, sklonost preuzimanju rizika, samouvjerenost, radoholičnost, svrhovitost, odgovornost i samostalnost. Neke od navedenih osobina su urođene, a neke su

---

⁴ EUROPSKA KOMISIJA (2018.): Prijedlog PREPORUKE VIJEĆA o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje

stečene (Tkalec 2011:39). Isti autor navodi i objašnjava funkcionalne karakteristike poduzetništva, koje predstavljaju detaljnije prethodno navedeno i na popisu se nalaze sljedeće karakteristike: altruizam, hrabrost, kreativnost i inovativnost, mudrost, samostalnost, odgovornost, poštenje, radoholičnost, samouvjerenost, sklonost razumnom preuzimanju rizika, strpljenje, stvaralaštvo, svrhovitost, upornost i vizionarstvo.

U stručnoj i naučnoj literaturi mogu se pronaći mnogi načini na koje se mogu posmatrati osobine ličnosti onih koji žele da se bave nekom poslovnom aktivnošću. Prema konceptu 8C, koji možda daje najsveobuhvatniji popis osoba, polazi od toga da osobine ličnosti koja se želi baviti biznisom se oslikavaju u sljedećim pojmovima:

C – Conceptual thinking – sposobnost konceptualnog promišljanja poduzetnika,

C – Capabilities – prije svega sposobnost prepoznavanja poslovnih šansi u okruženju,

C – Concious – svjesnost obaveza, samopouzdanja i odgovornosti koje zahtijevaju start-up kompanije,

C – Congruency – sveobuhvatnost u kontekstu poslova koje poduzetnik obavlja,

C – Charge emotional – emotivni naboj, u smislu poduzetničkog duha i emocionalne inteligencije, koji postoji u glavi poduzetnika,

C – Charity – u kontekstu etičnosti i moralnog integriteta u obavljanju posla prema dobroj poslovnoj praksi i vjeri,

C – Customer oriented – potpuna orijentiranost na klijente i njihovo zadovoljstvo,

C – Competitive spirit – takmičarski duh odnosno konkurentnost u smislu stalnog iznalaženja boljih načina obavljanja posla i kvalitativno drugačijih načina zadovoljavanja potreba klijenata” (Šunje i Čizmić 2005:476).

Socijalni radnici svakako trebaju imati ulogu motivatora svih pojedinaca ili grupa koji se nalaze u teškoj životnoj situaciji ili moraju donijeti važnu životnu odluku. Za sve osobe, ali posebno za osobe s invaliditetom podrška stručnjaka u situaciji kada se treba odlučiti kako želi nastaviti svoj život vjerovatno je ključna. Socijalni radnik mora raditi na promociji pobrojanih osobina bitnih za budućeg poduzetnika, zbog toga je i jedan od najkompetentnijih stručnjaka za njihovu procjenu. Naravno pitanje koje se nameće je: Da li osoba posjeduje potrebne osobine i da li ima potencijal za njihov dalji razvoj? Odgovor na postavljeno pitanje može se naći u činjenici da do tih procjena se može doći samo uz pomoć stručnjaka drugih profila. Ovakav stav i

naglašavanje potrebe za saradnjom stručnjaka se često i na različite načine navodi u stručnoj i naučnoj literaturi. U procesu razvoja saradnje važno mjesto pripada socijalnom radu, odnosno socijalnim radnicima, jer u teorijskom smislu socijalni rad se oslanja na psihološke, socioološke i filozofske teorije, a na njegov razvoj značajno su uticale humanističke, društvene i druge sroдne nauke kao što su: sociologija, psihologija, medicinska pedagogija i sl. Također, neophodno teoretsko utemeljenje socijalni rad crpi razvojem sopstvene naučne teorije (Gadžo-Šašić 2020:15). Pored procjene i motivacije socijalni radnik budućem poduzetniku na sopstvenom primjeru može i praktično pokazati važnost saradnje sa drugima. Popis poželjnih poduzetničkih osobina je izuzetno dug i socijalni radnik bi trebao u saradnji sa klijentom (osobom s invaliditetom) proći sve i nakon toga ih selekcionirati.

1.3. Pravni oblici organizovanja poslovnih aktivnosti u FBiH

Prema važećim zakonskim propisima koriste se pojmovi pravno lice ili subjekt, privredno duštvo ili samo društvo u zavisnosti od potrebe za koju se izraz koristi. Prema Zakonu o privrednim društvima Federacije BiH (“Službene novine FBiH”, broj: 81/15) preduzeće, odnosno društvo je definisano na sljedeći način: “Društvo je pravno lice koje samostalno obavlja djelatnost proizvodnje i prodaje proizvoda i pružanja usluga na tržištu radi sticanja dobiti (član 2.).” Istim zakonom je određeno da osnivači navedenih društava mogu biti domaća i strana fizička i pravna lica. Oblici navedenih društava koja su predviđena propisima su: društva sa neograničenom solidarnom odgovornošću, komanditno društvo, društvo sa ograničenom odgovornošću i dioničko društvo.

U slučaju da osoba s invaliditetom ima manju poslovnu zamisao zakonodavstvo Federacije Bosne i Hercegovine ostavlja mogućnost osnivanja obrta kao bolje rješenje ako se radi o manje profitabilnim djelatnostima. U posebnom Zakonu o obrtu i srodnim djelatnostima („Službene novine Federacije BiH“, broj: 35/09 i 14/11) u članu 2. obrt se definiše na sljedeći način: “Obrt, u smislu ovog zakona, jeste samostalno i trajno obavljanje dopuštenih i registrovanih privrednih djelatnosti u osnovnom, dopunskom ili dodatnom zanimanju, od strane fizičkih lica sa svrhom postizanja dobiti koja se ostvaruje proizvodnjom, prometom ili pružanjem usluga na tržištu.”

Osoba s invaliditetom može obavljati sve dozvoljene djelatnosti ukoliko ispunjava uslove navedene u zakonodavstvenom okviru, ravnopravno sa drugim. Naravno, ukoliko to dozvoljavaju njene mogućnosti i sposobnosti u prvom redu se misli na zdravstveno stanje.

Prema navedenim propisima svi građani se tretiraju isto. U nastavku ćemo analizirati zakonske propise koji osobama s invaliditetom daju neki vid prednosti.

1.4. Specifični oblici organizovanja privrednih/poslovnih aktivnosti namjenjenih za zapošljavanje osoba s invaliditetom u FBiH

U zakonodavstvu Federacije Bosne i Hercegovine predviđena je mogućnost osnivanja i registrovanja privrednog društva za zapošljavanje osoba s invaliditetom. Ovakva poduzeća, odnosno privredna društva, čak i u imenovanju svoje osnovne djelatnosti ističu svoje socijalne i humane ciljeve.

Privredno društvo za zapošljavanje osoba s invaliditetom (PD) je privredno društvo u kojem je od ukupnog broja zaposlenih najmanje 40% osoba s invaliditetom koje imaju pravo zapošljavanja pod posebnim uvjetima. Privredno društvo se osniva sukladno Zakonu o privrednim društvima u FBiH ali mora ispuniti i dodatne uvjete sukladno odredbama Zakona⁵. U ovom slučaju se predviđa zapošljavanje pod posebnim uvjetima što prema Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, sposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", broj 09/10) podrazumjeva sljedeće:

“Pod posebnim uvjetima zapošljavaju se lica sa invaliditetom u ustanovi ili privrednom društvu koja su osnovana radi zapošljavanja lica sa invaliditetom.

Pod zapošljavanjem pod posebnim uvjetima, u smislu ovog Zakona, smatra se i zapošljavanje u organizacijama lica sa invaliditetom i samozapošljavanje (pokretanje obrta, obavljanje samostalne djelatnosti i obavljanje poljoprivredne djelatnosti kao jedinog i glavnog zanimaњa). Pravo na zapošljavanje pod posebnim uvjetima imaju lica sa invaliditetom sa najmanje 60% invaliditeta, lica sa najmanje 70% tjelesnog oštećenja, ukoliko to oštećenje ima za posljedicu smanjenje radne sposobnosti i lica sa lakom i umjerenom mentalnom retardacijom (član 15).” Važno je napomenuti da privredno društvo za zapošljavanje osoba s invaliditetom mogu osnovati federalne, kantonalne, općinske i gradske jedinice uprave kao i Fond, ali i druga fizička i pravna lica što je naravno normirano istim zakonom. Ono što olakšava rad ovih preduzeća jesu mjere (programi) za čije je provođenje zadužen Fond, koje ćemo istraživati u nastavku. Pored privrednih društava specijalizovanih za zapošljavanje osoba s invaliditetom koji i jeste najzahtjevниji oblik organizovanja ove djelatnosti zakonodavstveni

---

⁵ Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH(2013): Put zapošljavanja osoba s invaliditetom uz podršku Fonda

okvir FBiH osobama s invaliditetom, ali i svim drugim fizičkim i pravnim licima ostavlja i niz drugih mogućnosti.

Jedna od tih mogućnosti je rad u *zaštitnoj radionici* koja ima status, prema pomenutom zakonskom propisu, koji ostvaruje privredno društvo za zapošljavanje lica sa invaliditetom, ako u odnosu na ukupan broj zaposlenih zapošjava 40% lica sa najmanje 70% i više invaliditeta, a najmanje šest lica sa takvim invaliditetom i 20% lica sa 100% invaliditeta, a najmanje tri lica sa takvim invaliditetom, koje u skladu sa Zakonom ostvaruju pravo na pomoć i njegu od drugog lica⁶.

U Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavaju i zapošljavanju lica sa invaliditetom FBiH spominje se i *radni centar* (čl. 32-35) koji predstavlja javnu ustanovu koja zapošjava osobe sa invaliditetom koje se ne mogu zaposliti ili održati zaposlenost pod općim uvjetima, privrednim društvima za zapošljavanje osoba sa invaliditetom ili u zaštitnim radionicama⁷. Ovaj oblik organizovanja poslovnih aktivnosti ima izražajniju socijalnu dimenziju u odnosu na sve ostale. Ako sve ove oblike organizovanja poslovnih/privrednih aktivnosti koje je moguće ostvariti na području Federacije Bosne i Hercegovine posmatramo kroz prizmu socijalnog rada, možemo zaključiti da bi ove ustanove bile posebno zanimljive socijalnim radnicima i to isključivo zbog motiva njihove profesije. U Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavaju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine (član 32.) kroz navođenje ciljeva osnivanja ove vrste ustanova možemo vidjeti da bi zapošljavanje socijalnog radnika bilo veoma značajno i to isključivo zbog činjenice što se u članu 32. pomenutog Zakona navodi da se "Radni centar osniva se radi radno-terapijskih aktivnosti u okviru habilitacije i rehabilitacije lica sa invaliditetom."

Dalje u Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavaju i zapošljavanju lica sa invaliditetom FBiH navodi se samozapošljavanje i zapošljavanje u samostalnoj djelatnosti kao jedna mogućnost u nizu raspoloživih. Ukoliko je osoba sposobna za takav poduhvat i dovoljno motivirana socijalni radnik kao profesionalac koji pruža pomoć i podršku onima kojima je potrebna, treba uložiti mnogo napora i na raspolaganje osobi s invaliditetom staviti svoje

---

⁶ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavaju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine (član 29.) ("Službene novine Federacije BiH", broj 09/10)

⁷ Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla i Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom Federacije BiH (2011): Vodič kroz Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavaju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, Tuzla

znanje, sposobnosti i kontakte koje bi pomenuta osoba koristila kao značajan resurs. U istom *Zakonu* (član 36.)⁸ navodi se da zapošljavanjem pod posebnim uvjetima lica sa invaliditetom predstavlja samozapošljavanje i zapošljavanje i rad u samostalnoj djelatnosti vlastitim sredstvima ili sredstvima članova porodice lica sa invaliditetom kao i da prilikom registracije djelatnosti osobe imaju određene olakšice. Naravno, treba biti realan prilikom odabira onog čime će se osoba baviti, jer efekat rješavanja problema neće biti potpun, ako osoba postavi prevelika očekivanja koja ne može ispuniti. Nešto što može biti od velike pomoći u ovom slučaju je “*Katalog radnih mesta za osobe sa invaliditetom*⁹”.

1.5. Pogodnosti koje ostvaruju društva ili pojedinci koji zapošljavaju osobe s invaliditetom u specifičnim pravnim oblicima organizovanja na području Federacije Bosne i Hercegovine

Prema trenutnim važećim propisima poslodavac koji zapošljava osobu sa invaliditetom ima pravo na:

1. poreske i carinske olakšice utvrđene poreskim i carinskim propisima;
2. stimulans predviđen ugovorom o zapošljavanju osoba sa invaliditetom zaključenim sa Fondom, službom za zapošljavanje, Fondom za penzijsko-invalidsko osiguranje, nadležnom službom socijalne zaštite, jedinicom lokalne uprave ili sa drugim poslodavcem¹⁰.

Privredno društvo za zapošljavanje lica sa invaliditetom i zaštitna radionica, prema Zakonu o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica s invaliditetom Federacije BiH (član 49.) oslobođeni su plaćanja:

- poreza na specifične načine ostvarivanja prihoda kao što su lutrija, tombola ili druga vrsta nagradne igre i razne jednokratne dobrotvorne akcije neekonomске prirode;
- poreza na svaki vid stavljanja privatne svojine u javnu svojinu u korist privrednog društva;
- poreza u slučaju sticanja prava svojine na nepokretnosti bez obzira na osnov sticanja (kupovina, poklon, legat, testament i dr.);

---

⁸ Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", broj 09/10)

⁹ Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla (2010): Katalog radnih mesta za osobe sa invaliditetom, Tuzla

¹⁰ Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla i Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom Federacije BiH (2011): Vodič kroz Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, Tuzla

- poreza na dobit,
- naknade za eksploataciju šuma;
- članarine za turističke zajednice;
- naknade za infrastrukturu (građevinsko zemljište, vodoprivreda, elektroprivreda, magistralni putevi i dr.);
- doprinosa za vodoprivredu;
- poreza za zaštitu od prirodnih i drugih nepogoda;
- doprinosa za ekološku zaštitu;
- komunalnih, administrativnih i dr. vrsta taksi;
- naknada i taksi prilikom registracije preduzeća i samostalnih djelatnosti.

Privredno društvo, ustanova, organizacija lica sa invaliditetom i zaštitna radionica plaćaju komunalne usluge, telefonske usluge i troškove električne energije, pod uslovima koji važe za domaćinstva. Oslobađanja i beneficije utvrđene ovim članom bliže se uređuju zakonima i drugim propisima, kojim se regulišu te oblasti. Mjere postoje i one su zaista dobre, jer poduzetnike s invaliditetom oslobađaju najvećih briga preduzetnika.

“Privredna društva za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, organizacije osoba sa invaliditetom koje zapošljavaju osobe sa invaliditetom i osobe sa invaliditetom koja obavljaju samostalnu djelatnost imaju pravo na novčanu nadoknadu od Fonda za zaposlene osobe sa invaliditetom na osnovu:

- plaćenog doprinosa za penzijsko i invalidsko osiguranje;
- plaćenog doprinosa za zdravstveno osiguranje;
- plaćenog doprinosa za osiguranje od nezaposlenosti;
- poreza na dohodak.

Zaštitna radionica ima pravo na navedene nadoknade za sve zaposlenike i pravo na subvenciju neto plaće zaposlenih osoba sa invaliditetom u visini 30% od prosječne neto plaće u Federaciji. Državni organi, javne ustanove i preduzeća u većinskom vlasništvu države dužni su najmanje 35% od svojih potreba za proizvodima i uslugama zadovoljavati od privrednih društava za zapošljavanje osoba sa invaliditetom, zaštitnih radionica i samostalnih djelatnosti u vlasništvu osoba sa invaliditetom¹¹.” Dobrim poznavanjem ove oblasti zakonodavstva socijalni radnik

---

¹¹ Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla i Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom Federacije BiH (2011): Vodič kroz Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, ospozobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, Tuzla

može doprinijeti i sopstvenom profesionalnom razvoju na način da postane bolji motivator, osnaživač, izvor podrške i onaj koji širi vidike i otvara nove perspektive osobama s invaliditetom.

III. Osoba s invaliditetom – ličnost i problem

2. Osoba s invaliditetom – pojmovno određenje

Za istraživanje ove problematike svakako su nam značajne sposobnosti, želje i motivi, ali i mogućnosti što možemo ubrojati u karakteristike ličnosti pojedinca ili posmatrane populacije. Poduzetništvo zahtjeva kombiniranje navedenih aspekata kako bi se pružio adekvatan odgovor na postavljene izazove. Ono što ograničava mogućnosti su problemi. Takođe treba imati u vidu da želja i motiv zavise od sredine u kojoj živi osoba pod čim se podrazumjeva podrška pružena u formalnom ili neformalnom obliku. Zbog ograničenja koje proizlaze iz feonomena invalidnosti osobe s invaliditetom najčešće se suočavaju sa manjim ili ograničenim sposobnostima u obavljanju određene aktivnosti. S tim u vezi govoreći o pojmovnom određenju tog pojma bitno je naglasiti da u savremenoj teoriji ne postoji jedna univerzalna opšteprihvaćena definicija invalidnosti.

Termin ima brojne sinonime od kojih su neki sa pežorativnim značenjem prevaziđeni i napušteni (npr. čopav, prikovan za krevet, bogalj, itd.) (Lakićević 2012:11). Čak i površnom analizom historijata ovog pojma može se doći do zaključka da je u prošlosti korišteno mnoštvo pojmova koji su izazivali konfuziju a to je upravo termin invaliditet. Prve definicije termina invalidnost najčešće su ukazivale na smetnje koje osoba sa invaliditetom ima (fizičke, senzorne i kognitivne, dakle prvenstveno medicinski pristup), dok novije definicije stavljaju akcenat ne na ono što osoba ne može učiniti, već na ono što se može i mora učiniti u skladu sa potencijalima i mogućnostima koje osoba sa invaliditetom ima (Lakićević 2012:11). Snažan uticaj na savremeniji i humaniji pristup imaju međunarodni dokumenti, pa najviše citirana definicija je ona koja je sadržana u preambuli (tč. e) UN Konvencije o pravima osoba s invaliditetom u kojoj se invaliditet određuje kao koncept koji se razvija.

Kao što postoje mnogobrojene definicije termina invaliditet tako isto postoje i različiti pristupi u definisanju osobe s invaliditetom. Mijenjanje društvenog odnosa prema osobama s invaliditetom i promjena u načinu određenja invalidnosti možda se najbolje ogleda u promjeni korištenja terminologije u različitim međunarodnim dokumentima (Gadžo-Šašić 2020:56).

Danas, možda najprihvatljivija definicija osobe s invaliditetom je data u UN Konvencijim o pravima osoba s invaliditetom gdje se navodi da: "Osobe s invaliditetom su one osobe koje imaju dugotrajna tjelesna, mentalna, intelektualna ili osjetilna oštećenja, koja u međudjelovanju s različitim preprekama mogu sprečavati njihovo puno i učinkovito sudjelovanje u društvu na ravnopravnoj osnovi s drugima". Obzirom da se naglašava ravnopravnost osoba s invaliditetom ova definicija je sa punim pravom najviše citirana. Izbor definicije koja se koristi zavisi od načina na koji se problem osoba s invaliditetom, ali i same ličnosti posmatraju. U teoriji i praksi su prisutni različiti modeli na koji se pristupa invalidnosti, ali i kombinacije istih. Različiti modeli poimanja invalidnosti služe i kao osnov različitih praktičnih pristupa, definiranja politika, mjera za uređivanje i pravne regulative položaja osoba s invaliditetom u društvu. U ovom kontekstu historiju invaliditeta karakteriziraju različiti modeli/pristupa invaliditetu i osobama s invaliditetom, kao što su: model milosrđa, medicinski model, model deficit, socijalni model, model ljudskih prava, Nađijev, biopsihosocijalni model, model procesa nastanka invalidnosti i socio-ekološki model (Gadžo-Šašić 2020:66).

Osnovne informacije o svakom navedenom modelu i karakteristikama možemo spoznati i kroz analiziranje njihovih naziva. U svakom društvu vrlo važnu poziciju zauzimaju i pravni propisi koji uređuju odnose unutar neke oblasti. Tako prema Zakonu o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom FBiH („Službene novine FBiH“ br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09 i 45/16) u članu 14. se spominje termin lice s invaliditetom. U istom Zakonu osobe s invaliditetom se klasificuju u sljedeće skupine: slijepa i slabovidna, gluha i nagluha, sa poremećajima u govoru i glasu, sa tjelesnim oštećenjima i trajnim smetnjama u fizičkom razvoju, sa smetnjama u psihičkom razvoju (lahkog, umjerenog, težeg i teškog stepena), sa kombiniranim smetnjama (višestruko ometena u razvoju).” Ova klasifikacija, ali i terminologija koja se kroisti u važećim propisima je važna iz više razloga, a ono što se primarno može zaključiti je činjenica da sam sadržaj ukazuje na odnos zvaničnih institucija prema osobama s invaliditetom koji se po svemu sudeći, još uvijek, temelji na medicinskom modelu invalidnosti.

2.1. Brojnost populacije i kategorije osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine

Kada se govori o broju osoba s invaliditetom u BiH ono što je zabrinjavajuće je činjenica da ni nakon 25 godina od ratnih stradanja ne postoje jedinstvene baze/registra podataka o broju osoba s invaliditetom. Navedeno potvrđuju i neki autori (Miković 2016:14)

koji u svojim naučnim radovima ističu da u BiH ne postoji jedinstvena baza podataka o broju osoba s invaliditetom, ali se prema nekim procjenama (Somun-Krupalija, 2009:7) može zaključiti da ova populacija čini oko 10% ukupnog broja stanovnika, odnosno da je u 2008. godini broj osoba s invaliditetom iznosio oko 250.000.

Različitim problemima, različitih kategorija unutar populacije brine se više resornih ministarstava, ali važno je napomenuti da se pod kategorijama misli na: RVI, neratne, civilne žrtve rata i osobe čiji je invaliditet prouzrokovao povredom na radu ili profesionalnom bolesti.

Specifično za područje Federacije Bosne i Hercegovine jesu značajne razlike u obimu prava koja jedna kategorija osoba s invaliditetom može ostvariti, zbog toga je važna i ključna procjena zdravstvenog stanja kao i nivo preostale radne sposobnosti. Također je neophodno da se onemogući diskriminacija osoba s invaliditetom prema porjeklu invalidnosti i teritorijalnoj pripadnosti. U tom kontekstu posebno su obespravljenе neratne osobe s invaliditetom koje prema Izmjenama i dopunama Zakona o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice sa djecom (2009) ostvaruju pavo na tzv. invalidninu tek sa 90% invalinosti.

Ovako diskriminirajući odnos još više usložnjava i podatak da, prema procjenama, oko 60.000 neratnih osoba s invaliditetom kod kojih je utvrđen postotak invalidnosti manji od 90% ne uživa pravo na ostvarivanje invalidnine, što se neminovno odražava na njihov socijalni status, prisutno siromaštvo i socijalnu isključenost (Gadžo-Šašić 2020:115).

2.2. Spektar najznačajnijih problema osoba s invaliditetom koji utiču na motivaciju i poduzetničkih razvoj sposobnosti

Postoje važni problemi koje možemo smatrati generatorom drugih većih ili manjih problema i koji direktno determiniraju kvalitet života koji se shvata na različite načine. Svjetska zdravstvena organizacija je 1993. godine (prema Hughes i dr., 1995) definsala kvalitetu življenja kao individualnu percepciju vlastite pozicije u životu, u kontekstu kulturnih i vrijednosnih sistema u kojima se živi i u odnosu na vlastite ciljeve, očekivanja, standarde i preokupacije. Radi se o složenom konceptu koji uključuje fizičko zdravlje, pihološko stanje osobe, stupanj samostalnosti, socijalne odnose, osobna uvjerenja i odnos prema bitnim odredbama okoline¹². Problemi direktno utiču na pomenuti kvalitet i tu se između ostalih izdvaja ne/ravnopravnost, socijalni položaj osoba s invaliditetom, socijalna isključenost,

¹² Bratković, D., i Rožman, B. (2006). 'Čimbenici kvalitete življenja osoba s intelektualnim teškoćama', Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 42(2), str. 101-112. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/17630> (Datum pristupa: 30.08.2021.)

predrasude i problem individualnog finansijiskog stanja. Razlog izdvajanja ovih problema jeste taj što ako je njihova prisutnost veća, razvojne mogućnosti su manje, naravno uz pretpostavku da se sve navedeno može posmatrati kao posljedica i uzrok djelovanja nekog od navedenih problema.

2.2.1. Ne/ravnopravnost

O značaju ravnopravnosti na području Federacije Bosne i Hercegovine dovoljno pokazuje tekst Ustava Federacije Bosne i Hercegovine gdje se (članom 2.) navodi “Federacija će osigurati primjenu najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda utvrđenih u aktima navedenim u Aneksu.” Nakon ovoga navode se sva osnovna prava koja se garantuju svakom pojedincu, gdje se izdvaja i sljedeće da “svi građani uživaju: a) pravo na osnivanje i pripadanje političkim partijama; i b) politička prava: da učestvuju u javnim poslovima; da imaju jednak pristup javnim službama; da biraju i da budu birani.” Analizirajući navedeno može se reći da se na ovaj način prate međunarodne norme i osigurava njihovo provođenje, posebno uzimajući u obzir sve donešene zakone i ratificirane međunarodne dokumente iz oblasti ljudskih prava. Problem ovog društva nije potpisati i usvojiti neki međunarodni dokument već obezbjediti provođenje prihvaćenog u punom kapacitetu. Evropska konvencija o ljudskim pravima (1950) u članu 14. propisuje zabranu diskriminacije na sljedeći način:” Uživanje prava i sloboda predviđenih ovom konvencijom osigurava se bez diskriminacije po bilo kojoj osnovi, kao što su spol, rasa, boja kože, jezik, vjeroispovijest, političko ili drugo mišljenje, nacionalno ili socijalno porijeklo, veza sa nekom nacionalnom manjinom, imovno stanje, rođenje ili drugi status.”

Kakav je zvanični stav vlasti o pravima i mogućnostima osoba s invaliditetom dovoljno govori činjenica da je vijeće ministara odlučilo prihvati “*Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom*¹³” koja posebnu pažnju posvećuju razvijanju svijesti, zdravstvenoj zaštiti, rehabilitaciji, pomoćnim službama, pristupačnosti, odgoju i obrazovanju, zapošljavanju, socijalnoj sigurnosti, porodičnom životu, kulturi, rekreaciji, sportu kao i mnoštvu drugih oblasti, tek dest godina nakon njihovog donošenja. Borbu za ravnopravnost osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine možemo okarakterisati kao borbu na dva fronta i to prvi borba za potpunu integraciju u društvo i jednake mogućnosti za sve članove i drugi borbu za jednaka prava svih osoba s invaliditetom.

---

¹³ Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (2003): Odluka o prihvatanju i “Standardna pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom”

Socijalna inkluzija predstavlja proces kojim se svim članovima jedne društvene zajednice, posebno onim koji se nazivaju “rizičnim grupama” treba osigurati da participiraju u životu zajednice, uživajući pritom odgovarajući životni standard i druga dobra vezana za ekonomski, socijalni i kulturni život, primjereno optimalnim mogućnostima društva čiji su članovi (Gadžo-Šašić 2018:90).

Iz svega navedenog proizlazi da na području Federacije Bosne i Hercegovine postoje vrlo dobri propisi, ali da se oni nerijetko ne primjenjuju na adekvatan način, jer i pored tih propisa svakodnevno se osobe s invaliditetom suočavaju sa mnogim problemima i barijerama, a neki od njih su: nedostatak baze/registra, mali je broj onih koji su evidentirani kao aktivni tražioci adekvatnog radnog mjesta, problem u obrazovanju i nedostatak asistenata u nastavi, pristupačnost i prostorne barijere, prisutnost predrasuda, forsiranje medicinskog pristupa invaliditetu, nedostatak sportsko-rekreativnih sadržaja i mnogi drugi problem.

Pored navedenih negativnih sigurno da postoje i pozitivni primjeri, ali ono što se može konstatovati je da oni ne treba da budu dobar primjer nego treba da postanu uobičajena praksa.

2.2.2. Socijalni položaj osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine

Problemi koji direktno utiču na socijalni položaj osoba s invaliditetom vezuju se lančano i generiraju jedan drugog. Najjednostavniji primjer, nezaposlenost zavisno od dugotrajnosti uzrokuje siromaštvo, koje osobu dovodi do socijalnog isključivanja i marginalizacije što za posljedicu može imati narušavanje zdravstvenog stanja i pogoršavanje porodičnih prilika. Postavlja se niz složenih pitanja. Kakav socijalni položaj imaju osobe koje imaju ozbiljnih problema sa ravnopravnosću, nezaposlenosti, zdravstvenim stanjem, siromaštvom, predrasudama, integracijom, obrazovanjem ili prostornim barijerama?

Vlada Federacije Bosne i Hercegovine je prepoznala značaj koordiniranja aktivnosti i konstatacija stanje, te postavljanja ciljeva u oblasti poboljšanja socijalnog položaja osoba s invaliditetom. Tako je 2016. godine usvojena *Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021)*¹⁴ koja obuhvata ključne oblasti za unapređenje socijalnog položaja u oblasti zdravstva, obrazovanja, pristupačnosti, profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja, socijalne zaštite, te kulture i sporta.

---

¹⁴ Vlada FBiH(2016): Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021)

U navedenom dokumentu su predstavljena trenutna stanja u oblasti, ali i ciljevi koji se namjeravaju postići raznim aktivnostima. Tako između ostalog se navodi da "na osnovu važećih propisa u oblasti zdravstva utvrđeni su uvjeti pristupačnosti za osobe s invaliditetom, u smislu ukidanja arhitektonskih prepreka, te je utvrđena obaveza zdravstvene ustanove da pacijentu s invaliditetom, kojem se ne može dati usmena informacija na uobičajeni način, osigura tumač znakovnog jezika ili ako je neophodna pisana informacija, da se ona da na pismu razumljivom za tu osobu. Međutim, u većini zdravstvenih ustanova nije uspostavljena praksa pozivanja tumača ili korištenja Brajevog pisma"¹⁵." To je samo jedan dio pregleda stanja u zdravstvu, sljedeći dio se odnosi na obrazovanje i tu se navode provedene i aktuelne aktivnosti resornog ministarstva, ali i prioriteti. Važan dio socijalnog položaja osoba s invaliditetom čine mogućnosti pristupanja uslugama i servisima.

"Svi napori za uklanjanje arhitektonskih prepreka su stihjski i kampanjski, prvenstveno na inicijativu organizacija osoba s invaliditetom i uz podršku donatora te participiranje Federalnog ministarstva prostornog uređenja i pojedinih lokalnih samouprava. U vezi s tim čine se određeni pomaci, ali je neophodno provesti dodatne napore u ovoj oblasti"¹⁶.

Iz svega spomenutog može se zaključiti da socijalni položaj je promjenjiva kategorija, on se može poboljšavati ili pogoršavati zavisno od sposobnosti, dostignutog obrazovnog nivoa, radnog mjesa, trenutne političke situacije, ekonomskih prilika, ali da bi se ovaj segment podigao na viši nivo neophodno je aktivno uključiti društvo i pojedinaca.

2.2.3. Socijalna isključenost, siromaštvo i predrasude

Na mnogo načina može se objasniti direktna povezanost socijalnih problema s kojima se svakodnevno suočavaju osobe s invaliditetom sa ekonomskom dimenzijom društvenog života i u krajnjoj liniji sa poduzetništvom. Mnogi smatraju da je ekonomski razvoj društva najefikasniji put za izlazak iz siromaštva budući da podizanjem ukupnog životnog standarda društva raste i životni standard siromašnih. Društva koja nemaju realne izglede da ostvare ekonomski polet ne mogu se pouzdati u brz izlazak iz siromaštva baziran na konceptu ekonomskog rasta (Petrović i Macanović 2019:149).

---

¹⁵ Vlada FBiH(2016): Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021)

¹⁶ Vlada FBiH(2016): Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021)

Siromaštvo se može definisati na različite načine koristeći se nekim od koncepata koje možemo pronaći u teoriji.

Stručnjaci nisu postigli suglasnost glede definicije siromaštva, što se odražava u različitim metodama određivanja linije siromaštva, različitim ocjenama stanovništva koje živi u siromaštvu te u različitim programima socijalne politike. Siromaštvo definiraju pomoću neke visine dohotka ili neke razine blagostanja; shvataju ga kao apsolutnu ili relativnu kategoriju; pri opredjeljivanju ko je siromašan, upotrebljavaju objektivna ili subjektivna mjerila¹⁷. Inače siromaštvo uz nezaposlenost predstavlja jedan od tradicionalnih problema koji u većoj ili manjoj mjeri pogadaju svako društvo, a u rješavanju upravo tih problema nezamnjivo mjesto ima socijalni rad, odnosno profesionalci socijalni radnici. S tim zvezi socijalni rad je profesija u čijem se središtu interesovanja nalazi čovjek, te stoga ovdje se čini važnim ponuditi odgovor na pitanje: "Ko je siromašan?" Ono što se može predpostaviti iz navedene opće definicije siromaštva je to da siromaštvo pogada mnoge individue, te se može reći da je tim problem koji pogodja veliki dio ukupnog broja stanovnika.

Ipak, ljudi iz određenih kategorija u većem su riziku od siromaštva. Često se dešava da ljudi koji se nađu u nepovoljnem položaju u drugim aspektima života, imaju veću vjerovatnoću da će živjeti u siromaštvu (Giddens, 2003:320). Dodatnu konfuziju stvara vrlo često i izjednačavanje pojmove siromaštva i socijalne isključenosti. To jesu bliski, povezani i uvjetovani pojmovi, ali njihovo značenje nije identično zbog toga se javlja potreba jasnog razgraničenja. Uopšteno, može se zaključiti da je socijalna isključenost višedimenzionalna ili socioekonomска; da podjednako obuhvata zajedničke i individualne resurse; da predstavlja dinamički proces koji prati putanju između pune integracije i višestruke isključenosti; da je odnosna, pod čim se podrazumijeva društvena distanciranost ili izolovanost, odbacivanje, ponižavanje, nedostatak mreže društvene podrške i osporavanje učestvovanja; socijalna isključenost je u određenom smislu aktivna, jer postoje sile ili agensi koji je pokreću; ona je takođe i relativna u odnosu na kontekst (Miković 2011:103).

Martine Xiberras definira isključenost kao rezultat postupnog kidanja spona (socijalnih, simboličkih, ekonomskih i institucionalnih), koje povezuju pojedinca s društvom (Šućur 1995:225).

---

¹⁷ Stropnik, N. (1994). 'Linija siromaštva – osnovni koncepti', Revija za socijalnu politiku, 1(1), str. 25-36. Dostupno na: <https://doi.org/10.3935/rsp.v1i1.615> (Datum pristupa: 01.04.2021.)

Prateći navedno čini se logičnim istaći da osobe s invaliditetom imaju više “šanse” da žive u siromaštu i da njihove veze budu pokidane, naravno ovo se odnosi na sve vrste veza socijalne, ekonomske i institucionalne. U kontekstu poduzetništva bitno je imati u vidu da za bavljenjem tim segmentom je potrebno stvoriti određene uslove što nije moguće ostvariti u životnim prilikama određenim siromaštvom, isključenošću i nedovoljno razvijenom socijalnom mrežom. U kontekstu uključivanja osoba s invaliditetom u oblast poduzetništva treba imati u vidu upravo predrasude među kojima preovladava i stav da su osobe zbog rizka od siromašta često i osobe sa manjim mogućnostima i sposobnostima. Ključno za prevazilaženje navedenih predrasuda je stvaranje mogućnosti za upoznavanje sa sposobnostima i mogućnostima osoba s invaliditetom kroz direktnu komunikaciju i kontakt.

Zapravo, promjene stavova društva prema osobama s invaliditetom zahtjeva stvaranje uvjeta u kojima će doći do interakcije između osoba s i osoba bez invaliditeta. Prvi korak ka tome treba biti uključivanje djece u redovni sustav odgoja i obrazovanja. Dosadašnja praksa pokazala je da se takvom interakcijom stječu pozitivna iskustva (Teodorović 1997 prema Najman Hižman, Leutar i Kancijan).

Najbolji način da se drugima dokažu vlastite sposobnosti jeste rad na unapređivanju vještina kroz formalni ili neformalni način obrazovanja, to svakako potvrđuju izneseni stavovi. Poduzetništvo i poduzetničke sposobnosti zahtjeva koncept cjeloživotnog učenja i potrebno je da se nauči način kako učiti što predstavlja kontinuirani proces usavršavanja. Sistem obrazovanja u Federaciji Bosne i Hercegovine je veoma složen i obrazovanje je u nadležnosti kantonalnih vlasti koji za oblast obrazovanja mogu imati više resornih ministarstava. Obrazovanje za osobe s invaliditetom se odvija u specijaliziranim obrazovnim ustanovama, dok u posljednje vrijeme sve značajnije mjesto zauzima i obrazovanje kroz redovni sistem obrazovanja uz pomoć personalnih i asistenata u nastavi.

Budući poduzetnici bi trebali ukoliko imaju mogućnost biti visokoobrazovan kadar, tako da bi svoja obrazovna dostignuća iskoristili kao preventivni faktor nepovoljnih stanja. Univerzitet u Sarajevu je razvio infrastrukturu kako bi pomogao budućim, ali i trenutnim studentima s invaliditetom kroz Ured za podršku studentima (UPS!) koji pruža sljedeće usluge: pomoć pri odabiru studija, podrška unapređenju pristupa obrazovanju, osiguranje uvjeta za zadovoljavanje potreba i uživanje prava, psihološka pomoć, informiranje i obrazovanje studenata, poboljšanje iskustva studiranja studenata s invaliditetom, istraživačke aktivnosti, organizacija i realizacija obuka za akademsko osoblje, sudjelovanje u donošenju i izmjenama

zakonskih i podzakonskih akata u vezi s obrazovanjem¹⁸. Sve navedeno osoba s invaliditetom može iskoristiti u svrhu ostvarivanja svojih razvojnih potencijala pa znanje i sposobnost koristiti kao resurs u realizaciji poduzetničkih planova.

2.2.4. Obrazovanje, zapošljavanje i životne mogućnosti osoba s invaliditetom

Stalnim potenciranjem da dijete s invaliditetom u razvoju nije sposobno da stiče nova znanja, može i kod samog dijeteta izazvati osjećaj manje vrijednosti, naročito ako se to dešava u predškolskom uzrastu (Lakićević 2012:171).

Zvanični stavovi u Bosni i Hercegovini koji se stalno ističu jeste opredjeljenost i približavanje stavovima i normativima EU. Važno je napomenuti da u “*Izvještaju o Bosni i Hercegovini za 2020. godinu EK (Radni dokument)*” se navodi sljedeće: “Potrebno je osigurati sveobuhvatnu obuku nastavnog osoblja koja će biti usmjerena na razvoj ključnih kompetencija učenika i sistematski pristup provedbi zajedničke jezgre nastavnih planova i programa kako bi se dogradile tekuće promjene u njoj na temelju rezultata. Obrazovanje djece s teškoćama u razvoju i dalje predstavlja izazov, posebno u pogledu osiguranja potrebne infrastrukture, sredstava, prijevoza i asistenata u nastavi koji bi bili od koristi i djeci i nastavnicima. Na kantonalmnom nivou treba završiti zakonski okvir za stručno obrazovanje i ospozobljavanje. Potrebno je intenzivirati aktivnosti manjih razmjera za uvođenje dvojnog obrazovanja u sistem stručnog obrazovanja i ospozobljavanja kako bi ovaj sistem odgovarao potrebama zapošljavanja.” Potrebno je istaći da se vrlo često djeca i osobe s invaliditetom susreću s diskriminacijom koja je nerjetko prikrivena. Dakle, upravo u obrazovnom procesu najviše je prikrivene diskriminacije, pa tako formalno ne postoje prepreke ni za upis ni za poхађanje nastave, dok se u praksi pojavljuje niz problema od neadekvatnih planova i programa za djecu s poteškoćama pa do neprilagođenog školskog okruženja i sadržaja za učenike. Isti ili slični problemi pojavljuje se i u srednjoškolskom obrazovanju, dok neke kategorije osoba s invaliditetom čak i nemaju mogućnost samostalnog izbora srednje škole npr. gluhe osobe mogu odabrati samo pet zanimanja koje im se nude u centru i školi za djecu s teškoćama u razvoju (Centar za slušnu i govornu rehabilitaciju)¹⁹.

---

¹⁸ Ured za podršku studentima (UPS!), Informacije dostupne na: <https://www.unsa.ba/studij/studenti/ured-za-podrsku-studentima> (Datum pristupa: 12.04.2021.)

¹⁹ Ministarstvo za rad, socijalnu politiku raseljena lica i izbjeglice Kantona Sarajevo (2019): “Životni put osobe s invaliditetom”

Ukoliko sistem obrazovanja nije ili ne bude prilagođen tako da adekvatno odgovara na potrebe osoba s invaliditetom to će se u društvu koristiti kao “pokriće” za razvoj i akumuliranje predrasuda u javnosti.

U oblasti zapošljavanja, uz fizičke prepreke, najveći problem su predrasude o osobama s invaliditetom, njihovim mogućnostima i radnoj sposobnosti, čemu pridonosi i neusklađenost dosadašnjih obrazovanja s potrebama tržišta rada (Gadžo-Šašić 2020:142).

Iz svega navedegno proizlazi da jedna od najvećih prepreka u zapošljavanju osoba s invaliditetom je negativan stav društva, te stereotipi i predrasude o slabijim radnim potencijalima osobe s invaliditetom. Brojna istraživanja pokazala su da je najbolje sredstvo za uklanjanje navedenih predrasuda rad takvih osoba gdje poslodavci navode pozitivna iskustva u radu i zapošljavanju osoba s invaliditetom. Zapošljavanjem osoba s invaliditetom smanjuju se socijalna i druga davanja, a osigurava im se egzistencija i zadovoljavaju se njihove potrebe. Osim društva, i same osobe s invaliditetom imaju korist od svog rada (Kozjak i Lapat 2018:37). U FBiH od približno 200 000 osoba s onesposobljenjem, samo njih 8 000 traži posao s tim da su neki na birou samo zbog zdravstvenog osiguranja, tako da je upitan broj osoba s onesposobljenjem koje aktivno traže posao (Švraka i Salkić 2016:50). Imajući sve navedeno u vidu postavlja se i pitanje da li se osobe boje dodatne stigmatizacije i prilikom evidentiranja kao nezaposlena osoba zbog čega jedan broj njih ne naglašava invaliditet kao bitnu odrednicu? U vezi s tim čini se važnim ispitati kvalitet ranije navedenih pogodnosti koje ostvaruje poslodavac koji zapošjava osobu s invaliditetom ili sama osoba s invaliditetom, ako koristi programe samozapošljavanja jer jedino na taj način može se doći do saznanja o tome da li su pogodnosti dovoljno jak motiv koji će neutralizirati prisutne predrasude o radnoj sposobnosti osobe?

Što se tiče zabrane diskriminacije u zapošljavanju i socijalne zaštite, iako se zakoni o radu u zemlji bave pitanjem zabrane diskriminacije na poslu, osim okvira politika koji imaju za cilj povećanje mogućnosti zapošljavanja za osobe sa invaliditetom, ne postoje strategije ili akcioni planovi koji su izrađeni konkretno za diskriminaciju u vezi sa zapošljavanjem²⁰.

Život u zajednici za osobe s invaliditetom znači postojanje takvih uslova koji ovoj populaciji omogućavaju pravo na izbor i kvalitet vlastitog života kao ključni preduslov neovisnog

---

²⁰ EU / EUROPSKA KOMISIJA (2020): RADNI DOKUMENT OSOBLJA KOMISIJE Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2020. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija

življenja. Stoga se može reći da osobama s invaliditetom pripada pravo na stvaranje pretpostavki da same biraju gdje će i s kim živjeti, umjesto života u institucionalnom smještaju, koji im je nametnut. Širok raspon kvalitetne podrške u zajednici, kako bi se osobama s invaliditetom omogućila sloboda izbora i osigurao odgovarajući kvalitet života, podrazumijeva pristupačno okruženje, javne površine, prevoz, usluge, komunikacije, informacije, tehnologije i ostalo. Također, to uključuje edukacije, aktivnosti i kampanje na razvijanju svijesti svih sudionika u zajednici, uz usklađivanje terminologije koju je usvojio pokret osoba s invaliditetom na međunarodnom nivou (Gadžo-Šašić 2018:98).

Iz svega prezentiranog proizlazi da predrasude o samostalnom životu ovise i o uslovima koji su stvoreni na način da se ne "ide u susret" osobi s invaliditetom, jer se uslovi sporo obezbjeđuju pa je i samo društvo steklo dojam "osoba to ne može", dok s druge strane se ne radi ništa ili malo toga da se poboljša infrastruktura i uklone arhitektonske barijere.

2.3. Nezaposlenost – glavni izvor motivacija za poduzetništvo

Nezaposlenost u naopćijem smislu prestavlja nemogućnost radno sposobnih članova društva da pronađu adekvano zaposlenje po preovladavajućim nadnicama. U nezaposlene se ubrajaju i svi članovi društva koji su djelomično zaposleni, ali njihova radna snaga nije u punoj mjeri iskorištena, ne rade puno radno vrijeme i nemaju primanja dostatna za normalno uzdržavanje (Bejaković 2003:659).

Nezaposlenost pored uticaja na zdravlje čovjeka, utiče na pojedinca koji je pogoden tim problemom i na način da izaziva promjene koje se mogu nazvati "socijalnom dezintegracijom čovjeka". Takva teza počiva na nizu ispitivanja koja su pokazala da nezaposlenost utiče da se nezaposleni ljudi osjećaju:

- bezvrijednim (Zavadski i Lazar Feld, 1935);
- krivim za sebe i svoje neprilike (Komranovski 1940);
- sputanim u praćenju i učestvovanje u svakodnevnim problemima sredine (Warr i Jackson, 1983 *prema* Milosavljević 1997:120).

Protekom vremena osoba koja nema stalno zaposlenje kojim je zadovoljna, gubi nadu i osjećajući se bespomoćno počinje razmišljati o vlastitom poslovnom poduhvatu želeći na taj način preuzeti kontrolu nad vlastitim životom. Nezaposlenost se u ovom slučaju koristi kao pokretačka snaga kreativnog procesa. Pored motiva i ideje osoba mora biti upoznata sa činjenicom da će na putu do ostvarivanja poslovnog plana imati mnoštvo različitih prepreka.

Osobe koje imaju poduzetnički duh, volju i ideju za pokretanje vlastitoga poduzeća često nemaju i potrebnii kapital za poduzetnički pothvat. U tom slučaju poduzetnici ovise o kreditima koje plasiraju banke. Za poduzetnike je jako bitno po kojoj kamatnoj stopi im se odobrava kredit jer trošak kredita oblikuje cijenu njihovog konačnog proizvoda. Što je cijena kredita veća, viša je i cijena poduzetnikovog proizvoda (Rančić i Durbić 2016:48).

Prema dostupnim podacima Federalnog zavoda za zapošljavanje broj nezaposlenih osoba s invaliditetom evidentiranih na području Federacije Bosne i Hercegovine za drugi mjesec 2021. godine je 4.215, te 3343 nezaposlenih RVI. Tačnije prema dostupnim podacima nezaposlenih osoba s invaliditetom je ukupno 7.558²¹.

Primjetna je velika razlika između ukupnog broja osoba s invaliditetom i broja zaposlenih/nezaposlenih osoba s invaliditetom i ovo nije odraz realnog stanja. Naravno nameće se pitanje da li je ovo rezultat djelovanja straha od dodatne stigmatizacije ili straha od gubitka prava koje ostvaruje na osnovu statusa? Bez obzira na sve navedeno sigruno je da sistem evidentiranja nezaposlenih bi trebalo prilagoditi potrebama.

Unapređivanje prohodnosti tržišta rada zasniva se na povećanju količine informacija o tražiteljima zaposlenja i slobodnim radnim mjestima koje bi trebale cirkulirati bez zapreka, te o njihovoj uzajamnoj komunikaciji (Kerovec 1999:260). Da bi nezaposlenost poslužila kao izvor motivacije potrebno je da osoba s invaliditetom bude upoznata sa mjerama koje provode resorna ministarstva, zavod i službe za zapošljavanje, ustanove, udruženja, fondacije i druge organizacije, tako da možemo informaciju predstaviti kao ključni resurs i pokretač motivacije.

Osoba s invaliditetom može pripadati i drugim ranjivim kategorijama, tako da može iskoristiti priliku i prijavu na programe poticanja poduzetništva ako je istim određeno da su njihovi korisnici žene, mladi, demobilisani borci, povratnici, raseljena lica koja u isto vrijeme imaju neku vrstu i stepen invaliditeta.

2.4. Uloga socijalnog radnika u procesu motiviranja i osnaživanju

Socijalni radnik može osnaživati svoje klijente s invaliditetom nudeći im važne informacije pravovremeno. To je stručnjak koji bi trebao pomoći osobi s invaliditetom da

---

²¹ Federalni zavod za zapošljavanje, Statistika, Dostupno: <http://www.fzzz.ba/statistics/category> (Datum pristupa: 10.05.2021.)

postane odlučnija, motiviranija i realnija u postavljanju ciljeva kroz proces osnaživanja, upoznavanje s pravima i informiranja o mogućnostima.

Glavni cilj osnaživanja, kako ga Rees vidi, je socijalna pravda, da se ljudima pruži veća sigurnost i politička i socijalna jednakost, kroz uzajamnu podršku i zajedničko učenje građenjem malih koraka prema širim ciljevima (Payne 2001:205). Iz navednog se nameće zaključak da je za osnaživanje važna jednakost, sve vrste sigurnosti, podrška i učenje, odnosno sve ono što bi trebali biti prioritetni zadaci svakog socijalnog radnika. Prvi korak koji bi stručnjak trebao napraviti kako bi osobu s invaliditetom oslobođio straha koji se odnosi na iznošenje mišljenja ideja i stavova, jeste pomoći joj da shvati da je to njen osnovno ljudsko pravo. Prema Općoj deklaraciji o pravima čovjeka (1948) "svako ima pravo na slobodu mišljenja i izražavanja. To pravo obuhvaća slobodu zadržavanja mišljenja bez vanjskih pritisaka te slobodu traženja, primanja i širenja informacija i ideja putem bilo kojeg sredstva javnog priopćavanja i bez obzira na granice" (član 19). Drugi važan korak je upoznavanje sa ostalim osnovnim ljudskim pravima, ali najprije pravom na rad koje je garantovano pomenutom Općom deklaracijom o pravima čovjeka (1948) gdje se navodi da "svako ima pravo na rad, slobodan izbor zaposlenja, pravedne i primjerene uvjete za rad i zaštitu od nezaposlenosti" (član 23).

Prateći navedeno svaka osoba bez ili s invaliditetom ima pravo na slobodno izražavanje mišljenja i ideja, ali ima pravo i na zapošljavanje u skladu sa svojim mogućnostima. Obaveza države je da pruži pomoć osobama u ostvarivanju prava.

Ako vlasti nisu u mogućnosti pronaći posao koji odgovara sposobnostima osobe s invaliditetom onda je potrebno da formiraju takav ambijent u kojem će se osobe osjećati slobodno i bez straha moći izraziti i realizirati sopstvenu ideju. Strah se sasvim sigurno negativno odražava na ranije navedene poželjne poduzetničke osobine i poželjno je njegov uticaj svesti na minimum. Nije slučajno da se način oslobađanja od straha pokušava objasniti putem ljudskih prava, jer socijalni rad i jeste profesija ljudskih prava za čije se poštivanje zalaže.

Suština socijalnog rada je da utvrdi potrebe klijenta i da nađe adekvatan put njihova zadovoljenja, odnosno ostvarivanja prava. Teorija socijalnog rada analizira i istražuje praksu nastojeći je unaprijediti, odnosno podsticati promjene. Ljudska prava predstavljaju drugačiji teorijski ili intelektualni okvir promišljanja ljudskih problema, potreba ili potreba (Šadić 2014:117).

Socijalni rad je disciplina koja se zalaže prvenstveno za poštivanje socijalnih prava koja se direktno vežu za njen predmet kao nauke.

2.5. Ostvarivanje prava na rad u Federaciji Bosne i Hercegovine

Nakon završetka obrazovnog procesa svaka osoba se prijavljuje nadležnim službama za zapošljavanje u Federaciji BiH (Federalni zavod za zapošljavanje i kantonalne službe). Ova oblast uređena je Zakonom o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba („Službene novine FBiH“, br.41/01, 22/05, 9/08) gdje se naglašava i važnost posredovanja pri zapošljavanju gdje se u članu 25. navodi:

”Posredovanje u zapošljavanju, u smislu ovog zakona, obuhvaća sve radnje i mjere poduzete, u skladu sa zakonom, u svrhu povezivanja nezaposlene osobe koja traži zaposlenje, kao i zaposlene osobe koja traži promjenu u zaposlenju, s poslodavcem kojem je potreban zaposlenik radi zasnivanja radnog odnosa, odnosno sklapanja ugovora o radu ili radnog angažiranja”.

Mnoge nezaposlene osobe nisu upoznate sa svim mogućnostima i uslugama koje pružaju ove institucije.

Također mnoge osobe nisu upoznate sa sadržajem i sa izradom individualnih planova za zapošljavanje koji bi u mnogome mogli dati značajan doprinos u procesu zapošljavanja.

Sklopljen “Individualni plan zapošljavanja” obavezno sadrži:

1. Lične podatke o nezaposlenoj osobi (generalije),
2. Opis interesa, kompetencija, iskustva, vještina i osoba koje posjeduje,
3. Prednosti, lični i profesionalni uspjesi i prepreke u zapošljavanju (trijaža),
4. Dogovorene aktivnosti (plan traženja posla) u cilju bržeg zapošljavanja,
5. Cilj zapošljavanja,
6. Rok važenja Individualnog plana i datum narednog savjetovanja,
7. Potpis nezaposlene osobe i savjetodavca ²².

Osoba nakon toga mora aktivno tražiti priliku za zapošljavanje, javljati se nadležnoj Službi za zapošljavanje, razmatrati ponude i usavršavati svoje vještine. Ovo je proces koji traje i ukoliko

---

²² YEP / YOUTH EMPLOYMENT PROJECT(2017): Monitoring i evaluacija Individualnih planova zapošljavanja

osoba nije u mogućnosti pronaći radno mjesto pod općim ili posebnim uvjetima zapošljavanja duži vremenski period, ako ima ambicije ona može razmišlati i o vlastitim poduzetničkim poduhvatima pa stoga najčešće ovaj proces prethodi poduzetništvu u velikom broju slučajeva.

IV. Proces planiranja i poslovni planovi

3. Pripremni proces planiranja

Osim potrebnog i izvršenog informiranja o pravima osoba s invaliditetom, upoznavanja sa osnovnim mogućnostima poslovnog razvoja i motiviranja, prije početka procesa planiranja mora se, odnosno poželjno je izvršiti niz radnji, kao obezbjeđenje uspješnosti procesa koji slijedi. Utvrđivanje preostale radne sposobnosti i opšteg zdravstvenog stanja, razlikuje se zavisno od toga koja vrsta invaliditeta kod osobe postoji (po vremenu nastanka), odnosno urođeni ili stečeni invaliditet. Ukoliko se radi o urođenom invaliditetu sam proces procjene invaliditeta se vrši prije polaska u školu ili ako to nije urađeno iz bilo kojeg razloga, obično se taj postupak vrši u nižim razredima, a procedura je uređena pravilnikom i u nadležnosti je kantonalnog ministarsva socijalne politike.

Iz Pravilnika o utvrđivanju preostale sposobnosti djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju za područje KS važno je izdvojiti neke bitne elemente kako bi se stvorila jasna slika o cjelokupnom postupku:

“Član 2.: (1) Otkrivanje djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju vrše roditelji, ustanove zdravstvenih djelatnosti, odgojno obrazovne ustanove, Službe socijalne zaštite i invalidska udruženja. (2) Postupak preostale sposobnosti i razvrstavanja djece i omladine se vodi do navršene 18. godine djeteta.

Član 3.: Utvrđivanje preostalih sposobnosti i razvrstavanje djece i omladine ometene u psihofizičkom razvoju vrše stručne komisije koje rade u prvom i drugom stepenu.

Član 13.: Nalaz i mišljenje sa dokumentacijom i obrascima prvostepena komisija dostavlja Službi koja na osnovu toga donosi rješenje.”

Pored navedenog važno je napomenuti da je ovim podzakonskim propisom detaljno određen način rada komisija u prvom i drugom stepenu, njihov sastav, način rada, izdavanje rješenja i mogućnost žalbe. Ovo rješenje prati osobu s invaliditetom cijeli život i ključno je za

ostvarivanje prava, ali i određivanje radne sposobnosti. Naravno pri zasnivanju svakog radnog odnosa bitan je ljekarski pregled koji je dio standardne procedure.

Stečeni invaliditet nastaje u određenom period života iz različitih razloga, a ono što proizilazi iz stečegnog invaliditeta je ograničena/smanjena radna sposobnost.

Ograničena i preostala radna sposobnost može da znači da je radnik u cijelosti sposoban da s punim radnim vremenom obavlja poslove određenih radnih mjesta, odnosno za obavljanje ciljanog posla, na koje se prima, u radni odnos.²³

Prema Zakonu o osnivanju Instituta za medicinsko vještačenje zdravstvenog stanja (“Službene novine FBiH”, broj: 70/07) ustanova osnovana za poslove medicinskoga vještačenja je Institut za medicinsko vještačenje zdravstvenoga stanja (član 3). Institut obavlja poslove medicinskoga vještačenja iz oblasti: penzijiskog i invalidskog osiguranja, socijalne zaštite, dječje i invalidske zaštite, zaštite civilnih žrtava rata, boračko-invalidske zaštite i odbrane. Poslove medicinskoga vještačenja Institut obavlja i za druge oblasti na zahtjev suda, drugih pravnih i fizičkih osoba, kao i druge poslove medicinskog vještačenja skladno zakonu (član 8).

Nakon izvršene ocjene, Institut donosi “nalaz, ocjenu i mišljenje medicinskog vještačenja” i isto dostavlja tražiocima vještačenja, izuzev kada je korisnik fizička osoba²⁴. Nakon utvrđivanja zdravstvenog stanja, kao još jednu u nizu predradnji možemo navesti i u javnosti često pominjanu profesionalnu orijentaciju. Profesionalna orijentacija se može definisati na različite načine.

Složen postupak pri izboru zanimanja čiji je cilj da pojedinca, na osnovu sistemskog i detaljnog proučavanja njegovih psihofizičkih sposobnosti i osobina ličnosti, usmjeri na onu grupu zanimanja u kojima bi, vrlo vjervatno, imao najviše uspjeha i zadovoljstva u radu (Vidanović 2006:311). U našem sistemu profesionalna orijentacija se obično radi kada se prelazi na viši nivo obrazovanja i provode je stručni timovi obrazovnih ustanova. U posljednje vrijeme je raširen i omasovljen proces prekvalifikacije i dokvalifikacije najčešće organizovani u okviru programa nadležne Službe za zapošljavanje.

U pripremne aktivnosti (prije planiranja) mogu se svrstati:

- a) informiranje - uvid u sposobnosti i želje,

---

²³ Pozderac-Memija, M., Kudić E.: Priručnik o pravima i obavezama poslodavca kod bolovanja i povreda na radu, UP FBiH

²⁴ Priručnik o pravima i obavezama poslodavca kod bolovanja i povreda na radu

- b) motiviranje za poduzetništvo,
- c) otkrivanje mogućnosti (prednosti pri poslovanju i registraciji),
- d) utvrđivanje preostale radne sposobnosti i opšteg zdravstvenog stanja i
- e) profesionalna orijentacija, prekvalifikacija i dokvalifikacija.

Svi navedeni postupci su neophodni da bi smo željeni poduzetnički proces prilagodili mogućnostima i željama osoba s invaliditetom.

3.1 Strateško planiranje i poslovni plan – kako nastupiti na tržištu?

Socijalno poduzetništvo ima brojne prednosti koje su ranije navedene, ali one neće značiti ništa ako se ne pristupi realizaciji zamišljenih ideja. Nakon izvršenih pripremnih radnji, budući poduzetnici moraju pokazati i zavidan nivo menadžerskih sposobnosti, posebno onih strateško-planskih. Na tom putu je također važna saradnja sa različitim profilima stručnjaka, a posebno ako prethodno obrazovanje osobe s invaliditetom nema “korijene” u oblasti ekonomije, menadžmenta, prava i finansijske. Dakle najkraće rečeno za poduzetništvo je potrebno znanje, strategija i plan. Strateški menadžment posmatran u kontekstu strateškog planiranja pokazuje da je odgovornost menadžera ne samo na planiranju, već i na implementaciji i kontroli kontroli plana (Šehić i Rahimić 2009:94). Osoba s invaliditetom u ovoj fazi preuzima ulogu menadžera i odgovornost za svoje buduće poslovne aktivnosti. Priliku da iskaže svoje sposobnosti u području planiranja osoba ima u prvoj fazi formalizacije, registracije i pokretanja poslovnih aktivnosti u skladu sa važećim zakonskim propisima, kada je potrebno kreirati poslovni plan i po planu postupati.

Planiranje uključuje definisanje ciljeva organizacije, utvrđivanje ukupne strategije za postizanje utvrđenih ciljeva i razvoj složenog niza planova, kako bi se rad organizacije integrисао и координисао. Planiranje obuhvata cilj (šta raditi) i sredstva (kako raditi), a može biti formalno i neformalno. Pri upotrebi pojma planiranje, mislimo na formalno planiranje, koje utvrđuje ciljeve za višegodišnji period (Župljanin 2016:220).

Rezultat svakog procesa planiranja jeste plan, kakav će plan biti zavisi od vrste, načina, vremena, kreatora, realizatora i uslova u kojima je proveden proces planiranja. Pri pokretanju ili “oživljavanja” biznisa, potebni su osnovni, početni ili start-up poslovni planovi, jer se kreće od samog početka u proces stvaranja nečeg novog, onog što do tada nije postojalo.

Planovima se definišu, preciziraju ili određuju:

- aktivnosti koje treba preduzeti radi realizacije ciljeva;
- nosioce aktivnosti;
- mjesto izvođenja aktivnosti;
- načine izvršenja aktivnosti;
- rokove izvršenja aktivnosti i
- resurse koji će biti upotrijebljeni za realizaciju ciljeva (Župljanin 2016:246).

Ono što je u svemu navedenom važno je činjenica da zbog egzistencije na tržištu je neophodno nastupiti pametno, planski i promišljeno tj. važno je imati plan za duži vremenski period i strategiju prema kojoj treba postupiti u određenom period. Zato se može reći da strategije poduzetnik ne osmišjava za sebe već za kompaniju u ovom slučaju za budućeg poslovnog / pravnog subjekta. Stoga, kako neki autori sitiču (Šehić i Rahimić 2009:90) strategija kompanije jeste "plan borbe" ili "plan igre", kojeg sačinjava njeno rukovodstvo.

3.2. Izrada poslovnog plana i definisanje "startup-ova"

"Biznis plan je pažljivo pisan dokument koji opisuje šta planirate da radite i kako to namjeravate da uradite. Biznis plan je prva, a vjerovatno i najbolja prilika za privlačenje interesa mogućeg investitora. Proizvod ili uslugu poslovanja određuje tržište kvantitativnim vrijednostima i omogućava da budući investitori ocjene sposobnost upravljanja preuzećem. Stoga, svrha biznis plana je najčešće:

- Da se privuku banke i privatni zajmodavci ka poslovnom poduhvatu
- Da se koristi kao ključni dokument za kontiranje i upravljanje razvojem biznisa²⁵ ".

Biznis plan je smjernica za poduzetnike koja ih usmjerava ka projektovanom cilju. Kada govorimo o svrsi pisanja biznis planova, bitno je naglasiti da je biznis plan, s jedne strane, interni dokument kojim se služe interni korisnici (poduzetnik, investitor, poslovni partner, zaposlenici) kako bi realizirali svoje ciljeve, a s druge strane eksterni dokument putem kojeg poduzeće predstavlja svoju ideju i planove eksternim korisnicima (potencijalni investitori, dobavljači, kupci, država). Najčešće se biznis planovi koriste kako bi se ideja prezentirala budućim investitorima, tj. kako bi se pribavila potrebna financijska sredstva za realizaciju ideje (Nanić i Pjanić 2015:171).

---

²⁵ Grozdanić, R., Radojičić, M., Vesić, J. (2007): „Biznis plan za početnike“, Tehnički fakultet u Čačku

“Poslovni plan pisani je dokument koji jasno definira ciljeve poslovanja i u glavnim crtama prikazuje metode za postizanje ciljeva. To je prikaz svih aktivnosti i namjera koje se planiraju u određenom periodu. Planovi se izrađuju prije poslovnih aktivnosti i odgovaraju na pitanja: Što se mora učiniti? Tko to mora učiniti? U kojem se roku aktivnost mora dovršiti? Poslovni plan čine dva osnovna dijela: operativni plan i finansijski plan (Lukić, Petričević i sur. 2014:52)”.

Prema priručniku “Biznis plan za početnike” čiji je izdavač Tehnički fakultet u Čačku segmenti biznis plana (BP) su: naslovna strana; rezime; opis preduzeća (uključujući misiju i viziju); inovacije i dozvole; analiza tržišta; strategijski plan; proizvodni /operativni plan; prodajni i marketing plan; plan ljudskih potencijala; finansijski plan; plan nabavke; spisak ključnih parametara; plan budućeg razvoja; dodatak.

Naravno postoje opširniji biznis planovi sa mnogo sastavnih segmenata, ali i oni jednostavniji. Izbor načina na koji će pisati biznis plan zavisi od sposobnosti, sklonosti i znanja poduzetnika kao i svih onih stručnjaka, saradnika, partnera i pomagača koji su uključeni u proces izrade plana. Socijalni radnik može dati poseban doprinos u kreiranju plana ljudskih potencijala, pored toga on može osnažiti i motivirati poduzetnika s invaliditetom, svakako da on predstavlja vrlo bitan dio socijalne mreže osobe s invaliditetom, jer socijalni radnik može biti onaj koji prikuplja, seleкционira i prosljeđuje informacije.

Važno je da poslovni /biznis plan ima i operativni dio, ali i finansijski dio na osnovu koga bi potencijalni investitor izvršio procjenu rizika, odnosno isplativosti projekta. Sadržaj biznis plana može propisati i sam investitor, to je najčešće slučaj u javnim pozivima gdje je u sastavu javnog poziva odeđen i sastav biznis plana. Što je biznis plan razložen na više elementarnih činilaca, on je konkretniji, pa tako poduzetniku olakšava dalji rad.

Da je sve navedeno tačno možemo argumentirati preciznim opisom onog što ustvari predstavlja “Startup”, malo preduzeće za koje je potrebna inovativna ideja, motivacija i dobro osmišljen plan. Start-up je idealna prilika za poduzetnike s invaliditetom da dokažu svoju sposobnost.

Startup poduzeće je poduzeće s vrlo ograničenim poslovnim iskustvom. U načelu, to su novoformirana poduzeća u fazi razvoja i traganja za tržištem i načinima kako ponuditi svoje proizvode/usluge. Ta poduzeća najčešće imaju razrađenu poslovnu ideju, poslovni model, prototip nekog proizvoda ili čak sam funkcionalan proizvod. Ono što im nedostaje je prvenstveno znanje i iskustvo o tome kako to što imaju pretočiti u novac. Uspjeh brojnih startupa temelji se upravo na odnosu koji je ostvaren s kupcima. Nije dovoljno samo znati koje

su potrebe kupaca, već ih je potrebno i kreirati, pronaći što kupci cijene te istražiti njihove želje i potrebe (Nikolić i Zorić 2014:98).

Upravo u ovakvim tipovima preduzeća i iz njihovih opisa poduzetnici s invaliditetom mogu pronaći veliku šansu iz razloga što bi se isplativost poslovne aktivnosti mogla povećati ako se kombinuje sa prednostima socijalnog poduzetništva koje su omogućene zakonskim propisima na području Federacije Bosne i Hercegovine.

3.3. Specifičnosti kreiranja poslovnih planova osoba s invaliditetom

Socijalnom radu često se daje epitet pomažuće profesije što u stvarnosti i jeste. Socijalni radnik je na raspolaganju svim ljudima koji se nalaze u različitim životnim fazama i problemima. Tako socijalni radnik može staviti svoje profesionalno iskustvo i stečeno znanje osobi koja planira da pokrene vlastit biznis. Pomoć može biti još značajnija ukoliko se zna da se radi o nekom obliku socijalnog poduzetništva.

U kreiranju poslovnih planova posebno treba imati u vidu sepecifične okolnosti s kojma se češće susreću osobe s invaliditetom. Naime, ne treba smetnuti činjenicu da je osobe s invaliditetom zbog specifičnih okolnosti teže od drugih voditi brigu o zdravstvenom stanju i zdravlju osobe. Zapravo za ovaj segment posebno je važno spomenuti definiciju zdravlja pod kojim se prema Statutu Svjetske zdravstvene organizacije, podrazumjeva stanje potpunog fizičkog, psihičkog, mentalnog i socijalnog blagostanja, a ne samo odsustvo bolesti i iznemoglosti”(Miković 2007:78).

Zbog navedenog nerjetko je važno prilagoditi proces rada osobama s invaliditetom, što svakako može biti jedan od zadataka socijalnog radnika u poduzeću što se može okarakterisati kao humanizacija radnih uslova. Na početku rada od izuzetnog značaja je da socijalni radnik, ali i drugi stručnjaci imaju uvid u kompletну medicinsku i drugu dokumentaciju.

Rad osoba s invaliditetom treba posmatrati kao dio ukupne rehabilitacije uz isticanje važnosti ekonomske dimenzije, pri tom imajući u vidu da je važno socijalnu dimenziju rada postaviti kao prioritet. Predstavljajući problem zapošljavanja na ovakav način socijalne radnike koji su dio ukupnog sistema potrebno je posmatrati kao saveznike ugroženih osoba u državnim, entitetskim ili kantonalnim ustanovama/institucijama, jer oni bitne informacije mogu učiniti još dostupnijim što je svakako potrebno. Podizanje svijesti o pravima je jedan od bitnijih zadataka socijalnog radnika i tako je potrebno stvoriti okruženje u kojem će osobe s invaliditetom istinski početi vjerovati da imaju pravo na zapošljavanje i ostvarivanje prihoda.

Pravo na rad je potrebno uvažiti kao osnovno ljudsko pravo, zagarantovano međunarodnim dokumentima i tako se ponašati i u praksi.

Razvoj osjećaja korisnosti i doprinosa društvu je izuzetno bitan i obzirom na navedeno poduzetništvo se može koristiti kao mehanizam dokazivanja sposobnosti i preuzimanja kontrole nad vlastitim životom, jer ono od osobe zahtjeva posjedovanje određenih vještina pa ako osoba adekvatno odgovori na zahtjeve to se može smatrati potvrdom njenih sposobnosti. Taj mehanizam se mora u funkciju staviti planski kako bi se postigli željeni efekti. Poslovni plan je neophodan za neometano funkcionisanje tog mehanizma, kojeg treba postaviti tako da aktivnosti koje iz njega proizilaze razbiju predrasude i izazovu pozitivne reakcije.

Nije moguće obuhvatiti sve segmente u kojima socijalni radnik može direktno sudjelovati, navedeni su samo neki od najuočljivijih, ali rad na ovim pitanjima i specifičnostima otvara mnoštvo drugih pitanja prvenstveno pitanja sa “socijalnom notom”.

V. Oblici formalne i neformalne podrške u poduzetništvu osoba s invaliditetom na području Federacije Bosne i Hercegovine

4. Realizacijski modeli i podrška na području FBiH

Poslovna ideja koja je prethodno razrađena, provjeravana i odgovorno prezentirana javnosti može se ralizirati na različite načine. Sagledavanjem svih specifičnosti može se doći do idealnog ili približno idealnog poslovnog modela koji je već korišten i više puta provjeravan u praksi. Druga mogućnost jeste postojeće modele realizacije modela prilagođavati, spajati ili izdvajati i od više različitih napraviti nešto što će odgovarati željama potencijalnog poduzetnika. Na kraju ako postoje neke specifične vizije, sposobnosti i mogućnosti nije neophodno ograničavati se na nešto već postojeće. Zapravo poduzetnik možete izabrati “svoj specifičan put”.

U ovom kontekstu realizacije poslovnih ideja pod “modelom realizacije” podrazumjeva se način na koji potencijalni poduzetnik u ovom slučaju osoba s invalitetom dolazi do ključnih materijalnih resursa potrebnih za samozapošljavanje ili zapošljavanje drugih na način da realizuje svoje poslovne zamisli. Troškove osnivanja poduzeća koji prethode početnoj fazi, nadoknađuju poduzetnici iz posebnih izvora. Kako je vlasnik malog poduzeća najčešće osnivač

i poduzetnik, pored osnivačkoga kapitala potrebna mu je izvjesna količina novca za pokriće troškova osnivanja poduzeća²⁶.

U toku rada više puta je naglašeno da su osobe s invaliditetom izuzetno ranjiva kategorija, da je njihovo zapošljavanje otežano i predstavlja veliki problem zbog niza unutrašnjih i vanjskih faktora koji utiču na njihovu ne/konkurentnost na tržištu rada. Samo ovo što je navedeno trebalo bi biti dovoljno da se poduzetništvo osoba s invaliditetom prati, podržava i razvija na različite načine. Ovaj tip poduzetništva ima humanu misiju pružanja pomoći onima kojima je pomoć zaista potrebna, dok sa druge strane osobe s invaliditetom u ovakvom obliku privređivanja su zaštićene od svih oblika diskriminacije, mobinga ili ponižavanja od strane drugih kolega ili nadređenih. Upravo zbog značaja zaštite od mobing-a ovakav tip socijalnog poduzetništva dobija veliku važnost.

Mobing, kao i sve druge vrste nasilja na radnome mjestu, ne predstavlja jednostavan oblik ljudskog ponašanja, nego je riječ o kompleksnom procesu koji se postupno razvija i pojavljuje u različitim formama. U vezi s razvojnim fazama mobinga, izvorni Leymannov model, 2000. godine unaprijedio je Harald Ege koji uvodi nužan uvjet za pojavu mobinga, tzv. "nulto stanje". S druge strane, o vrstama mobinga progovaraju Wim Vandekerckhove i Ronald Commers koji su ga podijelili na tri osnovna oblika, a to su silazni, uzlazni i horizontalni tip.²⁷

Kriteriji za razvrstavanje podrške poduzetništvu su različiti. Podrška može biti direktna ili indirektna u zavisnosti kako se pruža, materijalna ili nematerijalna u zavisnosti šta se pruža, institucionalna ili vaninstitucionalna u zavisnosti ko je pruža kao i stalna, povremena ili privremena u zavisnosti od vremenskog okvira. Najbolje i najučinkovitije rezultate osoba koja želi biti poduzetnik može postići ako ima zaštitu od strane institucija i punu podršku koja je direktna, materijalna, institucionalna i stalna. Poduzetništvo osoba s invaliditetom je vrlo bitna kategorija koja pored ekonomске i pravne dimenzije ima humanu, socijalnu dimenziju koja se najčešće stavlja u prvi plan. Na području Federacije Bosne i Hercegovine postoji zakonski okvir koji poprilično široko obuhvata oblast zapošljavanja, osposobljavanja i profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom pa na taj način ukazuje na njen značaj. Pomenutim zakonskim okvirom оформљен je i Fond koji vodi brigu o važnim segmentima zapošljavanja i profesionalne rehabilitacije pripadnika ove ranjive kategorije putem kojeg entitetska vlast

²⁶ Pešić, M. (2011). 'Financiranje malog i srednjeg poduzetništva u Republici Hrvatskoj', Ekonomski vjesnik, XXIV(2), str. 430-435. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/76195> (Datum pristupa: 12.06.2021.)

²⁷ Papac, F., i Švaco, M. (2018). 'PRAVNO-TEORIJSKI ASPEKTI MOBBINGA I NJEGOVA POJAVA NA TRŽIŠTU RADA', Paragraf, 2(1), str. 223-246. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/207656> (Datum pristupa: 12.06.2021.)

realizuje aktivnosti iz ove oblasti što je njena obaveza. Pored stalnih pomoći i realizacije olakšica u poslovanju ciklusno se realizuju i programi, ali i novčani stimulansi za novo zapošljavanje.

Ne smije se zanemariti ni Federalni zavod za zapošljavanje koji svoj rad koordinira sa kantonalnim službama u značajnoj mjeri. Tu su svakako i druge ne/vladine organizacije kao i druge vrste pravnih subjekata koje pružaju različite mogućnosti i pomoć preduzetnicima s invaliditetom. Sve programe, projekte koji su namjenjeni za poboljšavanje situacije u ovoj oblasti i predstavljaju važan izvor podrške mogu se posmatrati kao instrumenti pomoći koji će se detaljno posmatrati u nastavku rada, jer oni u velikoj mjeri određuju put poduzetnika.

4.1. PRVA INSTITUCIONALNA MOGUĆNOST: Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom

Prema odredbama (čl. 2) Zakona o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", broj 09/10), profesionalna rehabilitacija, osposobljavanje i upošljavanje osoba s invaliditetom od posebnog je javnog interesa i spada u oblast socijalne zaštite.

Za realizaciju navedenog poseno važna uloga pripada Fondu za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom koji obavlja čitav niz zahtjevnih i odgovornih poslova propisanih taksativno pobrojanih i određenih članom 58. navedenog Zakona. S tim u vezi u navedenoj odredbi se ističe da Fond:

- provodi politiku razvoja i unapređivanja profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja osoba s invaliditetom, osim obrazovnih ustanova čija je osnovna djelatnost stjecanje osnovnog i srednjeg obrazovanja,
- finansira i sufinansira programe razvoja privrednih društava za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnih radionica,
- vrši isplate novčanih nadoknada i stimulansa,
- finansira i sufinansira programe za održavanje zaposlenosti osoba s invaliditetom,
- vrši nadzor nad ostvarivanjem prava na novčanu nadoknadu i stimulansu i korištenja drugih sredstava Fonda,
- nadzire je li pravilan obračun novčane nadoknade i vjerodostojnost priloženih dokaza i drugih dokumenata kao i druge poslove predviđene Odlukom o osnivanju Fonda i Statutom Fonda.

Fond ima svoju misiju i viziju. Vizija Fonda je da, kao vodeća federalna ustanova iz oblasti profesionalne rehabilitacije i zapošljavanja osoba s invaliditetom svojim programima i mjerama dostigne prihvatljivu stopu zaposlenosti osoba s invaliditetom i da se obezbijedi odgovarajuća materijalna i socijalna sigurnost, a misija se odnosi na ispunjavanje svih Zakonom određenih poslova i zadataka²⁸.

Važno je i napomenuti da se Fond finansira iz: sredstvima iz budžeta Federacije, sredstvima posebnog doprinosa, sredstvima Federalnoga zavoda za zapošljavanje u iznosu od 10% sredstava planiranih finansijskim planom Federalnog zavoda za zapošljavanje za aktivnu politiku zapošljavanja u tekućoj godini, sredstvima kantonalnih službi za zapošljavanje u iznosu od 5% sredstava planiranih finansijskim planom kantonalnih službi za zapošljavanje za aktivnu politiku zapošljavanja u tekućoj godini, neutrošenim sredstvima za posebne namjene, drugim prihodima ostvarenim na temelju zakona i drugih propisa i donacijama domaćih i stranih pravnih i fizičkih osoba, a ako sredstva Fonda prikupljena nisu dovoljna za podmirenje svih obaveza nastalih tokom godine, skladno Zakonu, nedostajuća sredstava se osiguravaju iz budžeta Federacije (čl. 59).

Praksa je da se na godišnjem nivou objavljuju javni pozivi dva puta i to po jednom na polugodišnjem nivou. Ukupni iznosi koji se dodjeljuju su milionski i broj zainteresiranih aplikata raste, a njihov broj se mjeri u stotinama prijava za svaki javni poziv i on varira. Stoga prateći sve navedno može se zaključiti da je ovo vrlo značajan oblik institucionalne, odnosno formalne pomoći privrednicima koji zapošljavaju osobe s invaliditetom ili pojedincima koji se odluče na samozapošljavanje.

4.1.1. Novčani stimulans za novo zapošljavanje osoba s invaliditetom

Jedan od načina da se pruži pomoć populaciji osoba s invaliditetom koja sa sobom nosi i mnoštvo problema različite prirode jesu različiti oblici stimulacija. Periodično Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom dodjeljuje novčane stimulanse kako bi direktno došlo do novog i masovnijeg zapošljavanja osoba s invaliditetom. Osnovni iznos novčanog stimulansa koji je naveden u jednom od javnih poziva i koji se dodijeljuje po jednoj novozaposlenoj osobi s invaliditetom je 6.000,00 KM, a najveći mogući iznos koji se

---

²⁸ Dostupno na: <https://fond.ba/misija-i-vizija> (Datum pristupa: 17.06.2021.)

može dodijeliti po jednoj osobi je 13.500,00 KM, u zavisnosti od procenta invalidnosti i perioda zapošljavanja.²⁹

Pravo na dodjelu novčanog stimulansa imaju svi oni koji ispune jasno određene kriterije. Tako pravo mogu ostvariti pravna ili druga lica koja kao poslodavac zapošljava osobu s invaliditetom čiji stepen invaliditeta je 60% i više, osobu s najmanje 70% tjelesnog oštećenja, ukoliko to oštećenje ima za posljedicu smanjenje radne sposobnosti u skladu sa Zakonom ili osobu sa umjerenom ili lakom mentalnom retardacijom (intelektualnim teškoćama). Novčani stimulans se može dodijeliti i osobama koje pokrenu samostalnu ili poljoprivrednu djelatnost kao jedino i glavno zanimanje u cilju samozapošljavanja.

Sve navedeno se jasno navodi u svakom javnom pozivu koji Fond objavi i koji se odnosi na ovu vrstu novčanog stimulansa. Uslovi koje je potrebno ispuniti navedeni su i u drugim dokumentima Fonda kao što su PRAVILNICI.³⁰

U pravilu javni pozivi se raspisuju dva puta u jednoj kalendarskoj godini. Ono što je važno napomenuti da se dodjeljeni novčani iznosi uglavnom koriste za finansiranje prilagodbe radnog mesta i uvjeta rada potrebama osobe s invaliditetom, što podrazumjeva adaptaciju prostora i nabavku specijalnih pomagala i opreme u skladu sa potrebama osobe s invaliditetom u radu. Također se mogu koristi za nabavku sredstava za rad osobe koja se zapošljava/samozapošljava, te ukoliko je potrebno, finansiranje nabavke sirovina i repromaterijala, što ne uključuje robu široke potrošnje namijenjenu preprodaji kao i za sufinsaniranje naknade asistentu u radu ukoliko je to potrebno obzirom na specifične potrebe koje proizilaze iz prirode oštećenja (za slike i gluhe osobe, osobe sa težim oštećenjima motorike, osobe koje koriste kolica za kretanje i osobe sa intelektualnim teškoćama), najviše do 10% od ukupnog iznosa novčanog stimulansa. U kompletном procesu pokretanja privatnog poduzetništva nezamjenjivu ulogu imaju profesionalci iz oblasti socijalnog rada. Jedan od zadataka koji socijalni radnik može realizovati je pružanje informacija iz ovog domena, a posebno trebaju biti angažovani na pružanju podrške osobama koje su ugrožene bez obzira na to imaju li ambicije i želju za sticanjem potpune kontrole nad vlastitim životom.

---

²⁹ JAVNI POZIV, Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/03/Tekst-JP-nov%C4%8Dani-stimulans-1-JP-2021.pdf> (Datum pristupanja: 06.04.2021.)

³⁰ PRAVILNIK, Dostupno na: https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/02/Pravilnik-nov%C4%8Dani-stimulans_februar_2021.pdf (Datum pristupanja: 07.04.2021.)

4.1.2 Programi Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom

Programi Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom svakako zauzimaju važno mjesto u cijelokupnoj priči o načinu rada Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom. U odnosu na prvi način pružanja (novčane stimulanse) podrške u ovom slučaju situacija je drugačija. Sredstva koja osoba dobije po ovom osnovu može iskoristiti za: finansiranje/sufinansiranje programa za održavanje postojećeg nivoa zaposlenosti osoba s invaliditetom u privrednim društvima za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnim radionicama, finansiranje/sufinansiranje programa za razvoj privrednih društava za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnih radionica, finansiranje/sufinansiranje programa profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom (u okviru kojeg su razdvojeni programi usmjereni na privredne subjekte, obrazovne ustanove i pojedince - osobe s invaliditetom), finansiranje/sufinansiranje programa održivosti zaposlenosti osoba s invaliditetom koje obavljaju samostalnu djelatnost ili poljoprivrednu djelatnost kao jedino i glavno zanimanje i finansiranje/sufinansiranje programa održivosti zaposlenosti osoba s invaliditetom zaposlenih u organizacijama osoba s invaliditetom³¹.

Pravilnikom o raspodjeli sredstava za finansiranje/sufinansiranje programa održivosti zaposlenosti, razvoja privrednih društava za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnih radionica, te programa profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom (članovima od od 5. do 12., uključujući i navedene) jasno se navode i taksativno su nabrojane namjene programa, uslovi, načini apliciranja i potrebna dokumentacija za svaki Program (LOT).

Kvalitet predloženih programa boduje se u rasponu od 0 do 40 bodova, a dodjeljeni broj predstavlja prosječnu ocjenu programa svih članova komisije. Kvalitet programa se ocjenjuje u skladu sa evaulacijskim obrascem kojeg propisuju organi Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom. Ocjena boniteta aplikanta, boduje se u rasponu od 0-15 bodova a aplikanti se boduju po visini ostvarene dobiti.

Programi koji budu bodovani na način da osvoje manje od 20 bodova smatraju se nezadovoljavajućim, a to znači da aplikanti tih programa nisu obuhvaćeni u procesu raspodjele sredstava. Navedeni primjeri vrijede za LOT I (za su/finansiranje postojeće razine zaposlenosti osoba s invaliditetom u privrednim društvima za njihovo zapošljavanje), ali važno je

---

³¹ Pravilnik o raspodjeli sredstava za financiranje/sufinanciranje programa održivosti zaposlenosti, razvoja privrednih društava za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnih radionica, te programa profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom

napomenuti da su kriteriji i mjerila za sve predviđene Programe (LOT-ove) slična i najveća razlika jeste njihova namjena.

LOT III je Program koji se ne odnosi direktno na zapošljavanje i razvoj poslovnih aktivnosti već možemo reći da je usmjeren na stvaranje preduslova i uslova za bolje poslovne pozicije u budućnosti kroz obrazovanje ili profesionalnu rehabilitaciju.

Sve informacije o Programima (LOT-ovima) su na raspolaganju svim korisnicima interneta, ali problem vrlo često predstavlja to što osobe s invaliditetom nisu upućene i ne mogu adekvatno adresirati svoje zahtjeve i upite. Veliki pomak bi se mogao napraviti vrlo jednostavno, tako da svi socijalni radnici se detaljno posvete informiranju o svemu što je navedeno u dokumentima Fonda.

Nakon toga bi mogli i oni sami biti važan izvor informacija potencijalnim poduzetnicima s invaliditetom.

4.2 Uloga Federalnog zavoda za zapošljavanje u rješavanju problema nezaposlenosti osoba s invaliditetom

Pored Fonda za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom, osobe s invaliditetom pomoći i podršku pri zapošljavanju i samozapošljavanju, odnosno pokretanju i realizaciji poduzetničkih ideja na području Federacije Bosne i Hercegovine mogu potražiti na više drugih adresa. Jedna od njih je svakako i Federalni zavod za zapošljavanje koji realizuje niz značajnih projekata. Ti projekti su usmjereni na različite grupe nezaposlenih osoba koji mogu pripadati i nekoj drugoj rizičnoj i teško upošljivoj grupi. Ciljne grupe ovih programa su: mladi, žene, demobilisani borci, raniji aplikanti i mnoge druge grupacije stanovništva.

Ukoliko osoba ispunjava kriterije propisane programom i ukoliko pripada ciljnoj grupi određenog programa i pritom je osoba s invaliditetom, ona neće biti diskriminirana i ravnopravno može učestvovati u programu zajedno sa ostalim aplikantima. Federalni zavod za zapošljavanje je krovni, odnosno glavni koji se primarno bavi problemom nezaposlenosti na području Federacije Bosne i Hercegovine i on ima koordinirane aktivnosti sa nadležnim službama na nivou kantona.

Ovaj Zavod ima mnoštvo uspješno realiziranih programa i aktivnosti, ali u nastavku će biti predstavljeni *Program sufinsiranja zapošljavanja – START UP 2020 i Program sufinsiranja zapošljavanja 2021.*

Program START UP 2020 je jedan od mnogobrojnih programa zapošljavanja osoba s invaliditetom koji se ralizuje preko Zavoda za pošljavanje FBIH. Navedeni program je sačinjen u skladu sa Zakonom o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba („Službene novine Federacije BiH“, br. 41/01, 22/05 i 9/08), Strategijom jačanja funkcije posredovanja u javnim službama za zapošljavanje u Federaciji BiH, ciljevima iz Programa rada Federalnog zavoda za zapošljavanje za 2021. godinu i Trogodišnjeg plana rada Federalnog zavoda za zapošljavanje 2021-2023, a za ovaj program mogu aplicirati osobe koje su prijavljene na evidenciju nezaposlenih u Federaciji BiH prije dana objave javnog poziva i to bez obzira na stepen obrazovanja i starosnu dob.

Poticajne mjere predviđene programom su usmjereni na mlade tako što se vrši sufinansiranje samozapošljavanja mlađih, dobi do 30 godina, bez obzira na spol, radno iskustvo i stepen obrazovanja, prijavljenih na evidenciju nezaposlenih prije dana objave javnog poziva, radi pokretanja i registracije obrta/privrednog društva.

Zavod će mladim, odnosno korisnicima sredstava, sa kojima se zaključi ugovor o sufinansiranju samozapošljavanja, bez obzira na vrstu djelatnosti/društvo u narednih 12 mjeseci isplaćivati poticajna sredstva. Ukoliko osoba koja je korisnik sredstava zaposli još jednu ili više nezaposlenih osoba može joj biti isplaćen dodatni iznos koji je nešto manji u odnosu na već pomenuti. Planirani iznosi za ove namjene se ravnomjerno raspoređuju po kantonima u skladu sa važećim kriterijima.

Da se vodi briga i o spolnoj ravnopravnosti dokaz je da se vrši sufinansiranje samozapošljavanja **žena**, bez obzira na dob, radno iskustvo i stepen obrazovanja, prijavljenih na evidenciju nezaposlenih prije dana objave javnog poziva, radi pokretanja i registracije obrta/privrednog društva.

Prema propisanim pravilima za ovu poticajnu mjeru Zavod će korisnicama sredstava sa kojima se zaključi ugovor o sufinansiranju samozapošljavanja bez obzira na vrstu djelatnosti/društvo u narednih 12 mjeseci isplaćivati poticajna sredstva u iznosu od 450 KM (mjesечно). Ukoliko korisnik u okviru pokrenute djelatnosti/društva, osim sebe zaposli i neku drugu osobu, prijavljenu na evidenciju nezaposlenih prije dana objave javnog poziva, mjesечно će mu se isplaćivati/refundirati određena sredstva po svakoj zaposlenoj osobi bez obzira na dob, radno iskustvo i stepen obrazovanja u trajanju od šest mjeseci.

Treća mjera koja se navodi u okviru ovog programa namjenjena je **za sve** potencijalne poduzetnike. Sufinansiranje samozapošljavanja osoba, bez obzira na spol, dob, radno iskustvo

i stepen obrazovanja, prijavljenih na evidenciju nezaposlenih prije dana objave javnog poziva, radi pokretanja i registracije obrta/privrednog društva. Zavod će nezaposlenim osobama / korisnicima sredstava, sa kojima se zaključi ugovor o sufinansiranju samozapošljavanja, bez obzira na vrstu djelatnosti/društvo, u narednih 12 mjeseci isplaćivati poticajna sredstva. Kao i u prethodnim mjerama sve navedeno za zapošljavanje drugih osoba koje su na evidenciji važi i u okviru ove mjere.

Još jedna u nizu populacija obuhvaćena ovim programom jesu *demobilisani borci*. Ova populacija je po mnogo čemu specifična pa tako i iz gledišta onoga koji istražuje problematiku zapošljavanja i poduzetništva osoba s invaliditetom, jer važno je znati da se u okviru ove populacije nalazi i ogroman broj RVI i za njihovo pokretanje poduzetničkih aktivnosti planiran je nešto manji ukupni iznos sredstava.

Spektar poslova koje obavlja Federalni zavod za zapošljavanje je veoma širok. U tom kontekstu bitno je istaknuti da ova ustanova ne pomaže samo potencijalnim poduzetnicima koji imaju kvalitetne ideje već i postojećim privrednicima, odnosno privrednim subjektima i na taj način daje jaku formalnu podršku u razvoju i jačanju privrede na području Federacije Bosne i Hercegovine. Navedenom idu u prilog programi koji se provode kontinuirano, a kao primjer jednog takvog je „*PROGRAM SUFINANSIRANJA ZAPOŠLJAVANJA 2021*³²“. Njegov cilj nije primarno usmjeren na poduzetništvo, već na pružanje šanse nezaposlenim osobama da steknu radna iskustva, pronađu adekvatne, poslodavce i da se pomogne poslodavcima u pronalasku kvalitetne i kvalificirane radne snage.

Navedeni program se realizira s ciljem zapošljavanja osoba sa evidencije nezaposlenih u Federaciji Bosne i Hercegovine sa posebnom socijalnom i rodnom osjetljivošću, radi njihovog zapošljavanja, sprječavanja dugotrajne nezaposlenosti, očuvanja i unaprjeđenja radnih sposobnosti, te stvaranja uvjeta za jačanje konkurentnosti mladih osoba bez radnog iskustva kroz osposobljavanje za rad u struci i stjecanje prvog radnog iskustva. Za socijalne radnike je posebno zanimljiv cilj programa, odnosno njegova formulacija, jer se naglašava socijalna osjetljivost, rodna osjetljivost i sprečavanje nezaposlenosti. Upravo i socijalni rad promovira ove vrijednosti.

---

³² Federalni zavod za zapošljavanje (2021): “Program sufinansiranja zapošljavanja 2021“ Dostupno na: <http://www.fzzz.ba/ckFinderFiles/files/Projekti/2021/Program%20sufinansiranja%20zapo%C5%A1ljavanja%202021.pdf> (Datum pristupa: 01.07.2021.)

Korisnici sredstava mogu biti poslodavci registrirani u Federaciji BiH koji redovno izmiruju obaveze po osnovu poreza i doprinosa, kantonalne službe za zapošljavanje i nezaposlene osobe definirane ciljnim grupama, prijavljene na evidenciju kantonalnih službi za zapošljavanje u Federaciji Bosne i Hercegovine.

Pored cilja i korisnika programa jasno je određen i način finansiranja. Ovaj Program ima mnogo više poticajnih mjera od prethodno predstavljenog. Prema nazivima može se zaključiti kojoj grupaciji nezaposlenih osoba je namjenjena određena mjera: „Tvoja prilika 2021“ (koja podrazumjeva dvije podmjere), „Zapošljavanje žena 2021“, „Prilika za sve 2021“, „Doprinos 500 – 2021“, „Zapošljavanje demobilisanih boraca 2021“, „Periodično/sezonsko zapošljavanje 2021“, „Nova prilika 2021“, „Javni radovi i pomoć potrebnima 2021“, „Tražim poslodavca 2021“, i „Služba u suradnji sa poslodavcima 2021“.

Sve ove mjere se razlikuju po iznosima koji se dodjeljuju, po vremenskom periodu u kojem se dodjeljuju, namjeni same mjeru kao i po grupaciji, odnosno pojedincima koji će biti zaposleni. Važno je napomenuti da se ovaj vid podrške dodjeljuje na mjesecnom nivou.

4.3 Realizacija poslovnih ideja i saradnja sa bankama (mogućnost i rizik)

Kredit je novčani dužničko-povjerilački, pravni odnos u kojem povjerilac kredita (obično banka) ustupa pravo korištenja određenog iznosa novčanih sredstava dužniku na ugovoreno vrijeme i uz ugovorene uslove, roka povraćaja, kamatne stope, obezbjeđenja povrata itd. Generalna podjela je na kratkoročne kredite, plasmani do godinu dana i dugoročne kredite preko godinu dana. Međutim u nekom ranijem periodu podjela je bila na kratkoročne, srednjoročne i dugoročne³³. Postavlja se pitanje iz kojeg razloga se potencijalni poduzetnici odlučuju na kreditno zaduživanje? Vrlo često kriteriji koji su postavljeni da bi osoba dobila određeni oblik pomoći / podrške od vladinih ustanova ili institucija su visoko postavljeni. Uslovi se veoma često moraju ispuniti kumulativno (u totalitetu). Mladi poduzetnici suočeni sa takvom situacijom gube povjerenje i veoma često iako imaju dobre poslovne ideje ne žele pokušati aplicirati. Najčešće se to pravda nepovjerenjem u institucije i prisustvom nepoželjnih oblika ponašanja, odnosno pogodovanju određenim grupacijama ljudi koji imaju široku socijalnu mrežu i poznanstva koje koriste na neprihvatljiv način. Upravo to može biti jedan od najvažnijih zadataka socijalnog radnika, odnosno vraćanjem narušenog povjerenja klijenta u cjelokupan postojeći sistem. To može biti zahtjevan i dugotrajan proces.

---

³³ Udruženje banaka Crne Gore, <https://ubcg.info/krediti-pojmovnik/> (Datum pristupa: 01.08.2021.)

Nemogućnost ostvarivanja institucionalnih oblika pomoći i podrške kod mladih potencijalnih poduzetnika može izazvati frustriranost i okrenuti se drugim načinima pribavljanja finansijskih/ materijalnih sredstava. To svakako može biti skupo plaćen izlaz iz stanja opće socijalne isključenosti. Šućur (2006) navodi da se u brojnim definicijama među socijalno isključene osobe ubrajaju oni članovi društva koji ne mogu participirati u normalnim aktivnostima građana tog društva jer im to onemogućuju čimbenici izvan njihove kontrole (isključenost kao nepotpun pristup pravima građanskog statusa). Radi se npr. o zdravstvenoj zaštiti, osnovnom obrazovanju, materijalnom standardu itd³⁴. Zbog rizika ovog načina morate pažljivo izabrati način na koji, koliko i kako se zadužiti i naći legalne i zakonom provjeravane zajmodavce. To je svakako kreditno zaduživanje kod banaka ili drugih pravnih lica koje posluju u oblasti finansija. Ovo je način koji zahtjeva veliku dozu hrabrosti, samopouzdanja i to je razlog i zbog kojeg se i socijalni radnik može aktivno uključiti u cijelokupan proces. Savjetovanje postaviti kao ključ sigurne realizacije. Terminom savjetovanja obuhvaćeni su različiti terapijski postupci i modeli koji se odvijaju između dvije osobe čime se pruža pomoć pojedincima i osobama iz njihove okoline za vlastiti napredak, lično odrastanje i bolje socijalno funkcionisanje.³⁵ Kod poduzetnika s invaliditetom socijalni radnik može predstavljati veoma bitan izvor motivacije, podrške i „glas zdravog razuma“. Dugotrajna nezaposlenost, frustriranost, nestrpljivost i nepovjerenje osobu sa dobrom poslovnom idejom može odvažiti na najrizičniji oblik investiranja odnosno pokretanje biznisa putem kreditnog zaduživanja.

*Za potrebe ovog master rada lično sam kontaktirao mnoštvo banaka i svima je adresiran isti upit, samo dvije banke su pružile adekvatan odgovor i ponudile zamjenske kreditne proizvode, jer trenutno nemaju kreditnih linija koje su specijalizovane i namjenjene ovom obliku socijalnog poduzetništva. To dovoljno govori o ne postojanju sluha tih pravnih lica za ovu ranjivu kategoriju.*³⁶ Kreditno zaduživanje je rizično i sa sobom nosi veliki finansijski, ali i psihološki pritisak.

Nakon izrade BP (biznis plana) i okvirnog proračuna i okvirnih sredstava potrebno je prikupiti i komparirati što više ponuda i različitih kreditnih linija, iskoristiti sredstva komunikacije i svih dostupnih alata (kreditni kalkulator ili informacione tablice), definisanje i razgraničavanje

³⁴ Koller-Trbović, N., Žižak, A., i Jeđud, I. (2009). 'NEZAPOSLENOST I SOCIJALNA ISKLJUČENOST MLADIH U HRVATSKOJ: PERSPEKTIVA NEZAPOLENIH MLADIH U RIZIKU ILI S POREMEĆAJIMA U PONAŠANJU', Kriminologija & socijalna integracija, 17(2), str. 87-103. Dostupno: <https://hrcak.srce.hr/45267> (Datum pristupa: 21.06.2021.)

³⁵ Ivan Vidanović (2006.): Rečnik socijalnog rada, I. Vidanović, Beograd, str. 343

³⁶ ***lično iskustvo/komentar

bitnih pojmova kao i pronalazak najpogodnijeg oblika osiguranja od eventualnog rizika. Ovdje se čini važnim istaknuti da postoji mnogo pojmova koji se vežu za kreditno zaduženje, a najznačajniji su *kamate* koje predstavljaju trošak, odnosno cijenu koja se plaćata za pozajmljivanje novca, ali i prinos, odnosno novac koji se zarađujete štednjom³⁷, te *glavnica duga* koja predstavlja iznos novca (kredita) pozajmljen od banke.

Pravilo je da se u početku kredita u anuitetu dominantno otplaćuju kamate te se s vremenom to mijenja i sve se više otplaćuje glavnica³⁸. Svaki kreditor u postupku odobravanja kredita u manjoj ili većoj mjeri koristi *instrumente obezbjeđenja otplate kredita*. Ovisno od procjene kreditnog kapaciteta podnosioca zahtjeva za kredit kreditor, između ostalog, utvrđuje i rizičnost njegove otplate i prema toj procjeni utvrđuje i sredstva osiguranja njegove naplate. Koja sredstva osiguranja će se zahtijevati, zavisi u velikoj mjeri i od radnog statusa podnosioca zahtjeva za kredit, njegovog trenutnog kreditnog zaduženja, kao i od njegove kreditne istorije, koja je evidentirana u Centralnom registru kredita. Instrumenti osiguranja mogu biti vrlo različiti. Ipak, u praksama koje koriste kreditori na ovim prostorima, najčešće se kao instrumenti osiguranja koriste: sudužnik, žirant, mjenični dužnik, mjenični avalista, založni dužnik, te izjava o saglasnosti-zapljeni plate/administrativna zabrana³⁹.

To područje koje nije primarno u centru interesovanja socijalnog radnika njegovom klijentu može pomoći samo u segmentu pružanja podrške da ostvari ravnotežu i izdrži psihološki pritisak. Klijent mora pažljivo izabrati banku, organizaciju, fond ili instituciju kod koje može izvršiti pozajmnici po najpovoljnijim uslovima.

Važno je napomenuti da sve banke na raspolaganju imaju kreditne kalkulatore i oni se koriste u informativne svrhe, dok kreditne uslove dogovarate isključivo sa kreditorom u direktnoj komunikaciji.

Najvažniji kriteriji za odabir kreditora u većini slučajeva su:najniža kamatna stopa, rokovi otplate kredita i mogućnost „grejs perioda“ u kome su financijska sredstva na raspolaganju, ali otplata glavnice nije počela, ukupan iznos koji može biti na raspolaganju instrumenti / sredstva osiguranja.

---

³⁷ ECB : https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell_me/html/nominal_and_real_interest_rates.hr.html (Datum pristupa: 21.07.2021.)

³⁸ Addiko banka: <https://www.addiko.hr/financijska-pismenost/otplata-na-rate-ili-anuitetna-otplata-i-u-cemu-je-razlika/> (Datum pristupa: 23.07.2021.)

³⁹ PARTNER: https://www.partner.ba/upload/attachments/instrumenti_osiguranja_otplate_kredita_6SK.pdf (Datum pristupa: 10.07.2021.)

Postavlja se mnoštvo pitanja od kojih jedno zauzima posebno mjesto. Da li je isplativo krenuti u neki vid socijalnog poduzetništva kreditnim zaduživanjem? Odgovori na ovo pitanje su zaista mnogobrojni.

To svakako može biti već ranije pomenuti i zaista vidljivi nedostatak povjerenja u institucije između ostalog i institucije čiji je zadatak da pruže podršku i budu partneri u razvoju novih pozitivnih poslovnih priča, jer se takve institucije u većini slučajeva posmatraju kao dio ukupnog sistema. Pored navedenog razlog može biti i visoko postavljeni kriteriji tako da poduzetnici s invaliditetom vrlo često ne mogu ispuniti uslove. Naravno, posmatrano kroz prizmu socijalnog rada i stručnjaka iz ove oblasti potrebno je uložiti napore kako bi se socijalni segment prepreka u realizaciji ideja minimizirao. Na ovom polju bi mogli istaknuti i važnost saradnje sa stručnjacima iz poslovnog okuženja, menadžmenta i oblasti finansija.

Saradnja stručnjaka na ovom polju bi mogla biti iskorištena kao dobra osoba za poboljšanje ponude i razvijanje „sluha i osjećaja“ za razvoj i realizaciju projekata u oblasti socijalnog poduzetništva.

4.4 Drugi specifični oblici razvoja poslovnih ideja

Pored institucionalnih vidova podrške biznisu koji služe kao „odskočna daska u poslovni svijet“ ili kreditnog zaduživanja koje predstavlja ogroman rizik i pravi pritisak u poslovnom smislu i psihološki pritisak na potencijalnog poduzetnika na raspolaganju postoji mnoštvo drugih „realizacijskih instrumenata.“

Obzirom da posebno u socijalnom poduzetništvu profit i veliki prihodi nisu primarni cilj već pomenuta socijalna komponenta dolazimo do zaključka da ostvarivanje poslovnih ideja osoba s invaliditetom se treba ostvariti kreditnim zaduženjem kada se iscrpe sve druge mogućnosti. U savremenom dobu i dobu dostupnost informacija zahvaljujući procesu globalizacije vrlo se brzo može pronaći način i odgovarajuće idejno rješenje za specifične poslovne ideje što poduzetništvo osoba s invaliditetom i podrazumjeva.

U nedostatku investicionih sredstava potrebno je pronaći partnera (pojedinca ili grupaciju), odnosno investitora koji ima razvijen osjećaj empatije i pripada redu društveno odgovornih kompanija ili pojedinaca. Specifični oblici razvoja poslovnih ideja mogu biti:

- Individualni investitori (tzv. „poslovni anđeli“) ili
- START-UP takmičenja.

Prvi tzv. „poslovni anđeli“ su neformalni individualni investitori koji svojim poslovnim iskustvom savjetuju mlade kompanije i poduzetnike i pomažu njihovom budućem rastu. Najveća vrijednost poslovnih anđela jest “pametno finansiranje” - pružanje ekspertize, vještina i poslovnih kontakata. Poslovni anđeli prvenstveno ulažu u sektore koje razumiju i u regiju koju poznaju. Najčešći razlozi zašto poslovni anđeli ulažu su profit, poticanje poduzetništva, poslovna aktivnost, ali i zabava u stvaranju nove vrijednosti.“.

Postoje dva načina ulaganja poslovnih anđela (Šimić Šarić, 2015.):

1. Vlasnički udio (eng. Equity deal) – pritom poslovni anđeo u zamjenu za investiciju dobiva manjinski udio u poduzeću te snosi rizik skupa s poduzetnikom, vrlo često je u mogućnosti sudjelovati u radu poduzeća u donošenju odluka;
2. Konvertibilni zajam – gdje poslovni anđeo daje zajam poduzeću, koji se u slučaju neispunjavanja uvjeta iz ugovora može pretvoriti u udio u poduzeću⁴⁰;

Da bi neko uložio vlastita sredstva u biznis (koji je u riziku) na samom početku poduzetničkog puta mora postojati nešto što pravi bitnu razliku između poduzetnika i mnoštva drugih. Pozitivna strana i prednost socijalnog poduzetništva je upravo socijalni karakter.

Socijalno poduzetništvo samo po sebi pravi bitnu razliku, jer:

“Socijalno poduzetništvo predstavlja stvaranje socioekonomskih struktura, veza, institucija, organizacija i mjera koje rezultiraju održivim društvenim koristima (Fowler, 2000.). Ono predstavlja korištenje poduzetničkog ponašanja više za društvene, a ne toliko profitne ciljeve, drugim riječima, generirani profiti koriste se za dobrobit određenih "potlačenih" društvenih skupina (Hibbert, Hogg, 2002.)⁴¹”.

U literaturi⁴² se navode i različiti koraci u ulagačkom postupku. Neki od njih su:

- *Traženje poslovnih potvrd (Deal sourcing)*: traženje prilika za ulaganje iz različitih izvora – članovi mreže poslovnih anđela, davatelji usluga, fondovi rizičnog kapitala, ulagački forumi, sveučilišta, aplikacije na web-mjestima;

⁴⁰ Šimić Šarić, M., i Krstičević, N. (2018). 'OBILJEŽJA POSLOVNIH ANĐELA U HRVATSKOJ', Ekonomski misao i praksa, (1), str. 249-266. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/202282> (Datum pristupa: 27.06.2021.)

⁴¹ Škrtić, M., i Mikić, M. (2007). 'O socijalnom poduzetništvu u svijetu i u Republici Hrvatskoj', Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 5(1), str. 153-163. Dostupno: <https://hrcak.srce.hr/26128> (Datum pristupa: 27.06.2021.)

⁴² Europska komisija, Sesija vodiča(2015): Poticanje aktivnosti poslovnih anđela kao potpora rastu malih i srednjih poduzeća, Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:cf4dcc4d-cfc4-11e5-a4b5-01aa75ed71a1.0002.03/DOC_1&format=PDF(Datum pristupa: 21.06.2021.)

- *Provjera poslovnih pothvata (Deal screening)*: formalni ili neformalni odabir poduzeća za daljnji pregled – na temelju preliminarne analize poslovnog plana, razgovora s poduzetnikom i njegovim timom;
- *Predstavljanja poduzeća*: poduzetnici se pozivaju da naprave kratku prezentaciju poslovnim anđelima, obično u trajanju od petnaestak minuta, nakon koje slijedi kratki dio pitanja i odgovora – poslovni anđeli potom izjavljuju „neformalnu obvezu”, odnosno, okvirnu izjavu o ulaganju koja nije obvezujuća i ovisi o dubinskoj analizi;
- *Dubinska analiza poslovanja (Due diligence)*: provjera svakog aspekta poslovnog plana, tehnologije, poslovnih i pravnih aspekata – može trajati nekoliko mjeseci;
- *Ulagачka sredstva*: odabir između različitih mehanizama za ulaganje, uključujući razmatranje poreznih obveza i poticaja;
- *Uvjeti i pregovori*: pregovori o uvjetima ulaganja među ulagačima i poduzetnicima⁴³.

Na teritoriji BiH se u različitim vremenskim periodima pojavi neka organizacija, fondacija ili udruženje s ciljem okupljanja „poslovnih anđela“ s jedne i potencijalnih poduzetnika sa druge strane. Nakon određenog vremena sve aktivnosti takvih organizacija se svode na minimum. Naravno, postoje i nisu vidljivi širim društvenim masama što je neophodno. Među mnogobrojnim mogućnostima za podršku osnivanju i razvoju malog biznisa izdvojaju se i START-UP takmičenja. Ovaj vid podrške ogleda se u tome što se organizator takmičenja pojavljuje kao „poslovni anđeo“, odnosno investitor koji u ovom slučaju ne obavezuje mnogo potencijalnog poduzetnika. Odlika ovog načina investiranja je fleksibilnost, jer ovakva takmičenja organizator/investitor može koristiti i u svrhu sopstvenog promovisanja i prezentiranja svog načina društveno odgovornog poslovanja. To su najčešće grupacije, odnosno stabilne kompanije ili organizacije. Pozitivna strana ovog načina je dobra medijiska popraćenost i razrađenje marketinške kampanje koje su i odlična prilika poduzetnicima - početnicima. Primjera iz ove oblasti je mnogo, a neki od njih su:

Sarajevo Business Forum (SBF) Start-up Challenge čija je svrha podizanje svijesti o značaju poduzetništva, te motivisanje mladih ljudi u Bosni i Hercegovini da se uključe u poduzetničke aktivnosti. Kao cilj može se navesti podsticanje mladih ljudi da razmišljaju kako da postanu poslodavci, kako da unovče svoje znanje na tržištu kroz vlastite poduzetničke poduhvate, kako

---

⁴³ Evropska komisija, Sesija vodiča(2015): Poticanje aktivnosti poslovnih anđela kao potpora rastu malih i srednjih poduzeća, Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:cf4dcc4d-cfc4-11e5-a4b5-01aa75ed71a1.0002.03/DOC_1&format=PDF(Datum pristupa: 01.08.2021.)

da pokrenu i vode vlastiti biznis, a kao eliminatori kriterij izdvaja se činjenica da se mogu prijaviti mladi ljudi iz Bosne i Hercegovine starosti do 35 godina, koji imaju ili će u narednih godinu dana osigurati diplomu prvog ili drugog ciklusa studija. Projekat koji se prijavljuje može biti u fazi ideje ili postojeći biznis novoosnovane kompanije, koja je registrovana u posljednjih 12 mjeseci. Organizatorи navedenog su: Bosna Bank International (BBI) d.d. Sarajevo i partneri⁴⁴.

Start Me Up High School čiji je organizator Internacionalni Burch univerzitet već četvrtu godinu, u saradnji sa Asocijacijom srednjoškolaca u Bosni i Hercegovini, organizuje „Start Me Up High school“ – najveće takmičenje za srednjoškolce u poduzetništvu. Cilj ovog takmičenja je kod mlađih ljudi potaknuti interes za poduzetništvo i društvenu odgovornost kroz različitih virtuelnih zadataka i radionica, kao i priliku da se stečeno znanje primjeni na praktičnom nivou, jer pobjednike čekaju vrijedne nagrade i stipendije⁴⁵.

Challenge to Change u okviru kojeg je uspostavljen Challenge fond koji je dostupan mikro, malim i srednjim preduzećima sa područja Bosne i Hercegovine i Švedske, kao i startup-ima sa inovativnim idejama, proizvodima ili uslugama koje mogu dovesti do smanjenja nezaposlenosti, povećanja konkurentnosti i održivog društveno-ekonomskog razvoja u BiH. Za potencijalne korisnike iz kategorije startup-a predviđen je maksimalni iznos granta od 10.000 eura, dok korisnici iz kategorije mikro, malih i srednjih preduzeća mogu računati na podršku u maksimalnom iznosu do 30.000 eura. Potencijalni aplikanti moraju obezbjediti minimalno 50% vlastitog učešća od ukupne vrijednosti projekta. Partneri projekta su Razvojna agencija RS – RARS i Region Östergötland koji se nalazi u istočnom dijelu Švedske. Projekat se realizuje uz podršku Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju – Sida/Ambasade Švedske u Bosni i Hercegovini⁴⁶.

Ovo su tri projekta i mogu poslužiti kao primjeri za ovaj „realizacijski instrumet“ obezbjeđivanja sredstava potrebnih za registraciju i poslovanje budućeg poslovnog subjekta.

---

⁴⁴ Bosna Bank International (BBI), SBF Start-up Challenge, Dostupno na: <https://www.bbi.ba/bs/pravna-lica/SBF-Start-up-Challenge>

⁴⁵IBU, Dostupno na: https://www.ibu.edu.ba/prijava-za-start-me-up-high-school-su-otvorene/?fbclid=IwAR1oxheoTFtswyAcXgUMPEmuzCOwaZT6yk1esWi8v1AEa6YMu1Me1fjt_nE

⁴⁶ SERDA, Dostupno na:<https://serda.ba/bs/projekti/challenge-to-change/8?fbclid=IwAR2pxu4o9L5vC3MBpquidK2GeCymWcIDMFPVIC3zXX6caFFEQzQonuhGCjI>

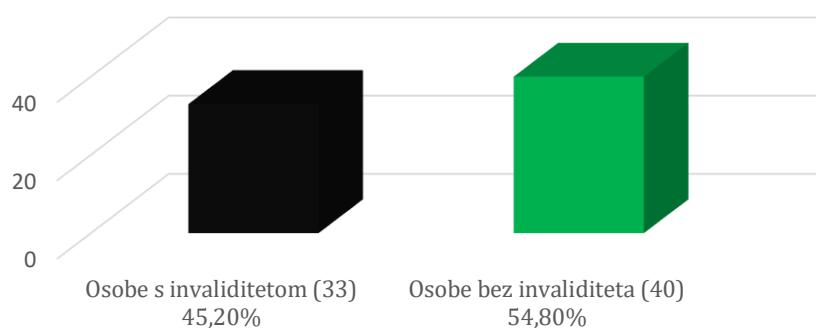
VI. REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Istraživanje je osmišljeno i provedeno tako da u potpunosti prati potrebe argumentiranja pretpostavki/hipoteza postavljenih u metodoškom segmentu ovog rada. Ukupno je anketirano 73 ispitanika/ica, ispitanici su grupisani u dvije grupe. Anketni upitnici su prilagođeni i pitanja su formulisana tako da se prilikom analize istih može napraviti komparacija. Kao što se i navodi u samom naslovu istraživanje zadate problematike se vrši na tačno određenom prostoru. To je prostor samo jednog entiteta (Federacije Bosne i Hercegovine) što je uključivalo mogućnost sudjelovanja ispitanika koji žive na području bilo kojeg kantona. Najveći broj ispitanika je sa mjestom prebivališta u Kantonu Sarajevo.

Grupu A su činile osobe s invaliditetom, dok su grupu B činile osobe bez invaliditeta, one iz okruženja osoba s invaliditetom, odnosno one koje su sa njima svakodnevno u interakciji. Zbog trenutne epidemiološke situacije i sigurnosti ispitanika, ali i lične sigurnosti istraživanje je provedeno u online formatu. Za sve one ispitanike koji nisu bili u mogućnosti iz različitih razloga pristupiti takvom načinu ispitivanja omogućeni su "tradicionalni / uobičajeni" anketni upitnici i odgovori su naknadno uneseni u program i objedinjeni sa ostalim odgovorima. Svaki ispitanik je bio ograničen na samo jedan odgovor, anketiranje je provedeno postepeno i bilo je anonimno. Svakog ispitanika istraživač lično poznaje, ali ne zna na koje pitanje je ispitanik odgovorio i koju je od ponuđenih opcija izabrao. Na taj način je osigurana vjerodostojnost, kontrola nad provedbom i zaštićena privatnost svakog ispitanika. Svaka postavljena posebna hipoteza je direktno vezana za određeni set pitanja u anketnom upitniku. Grafičko prezentiranje, objašnjenja i zaključci u nastavku:

Grafikon 1: Brojčani / procenutualni odnos u populaciji ispitanika;

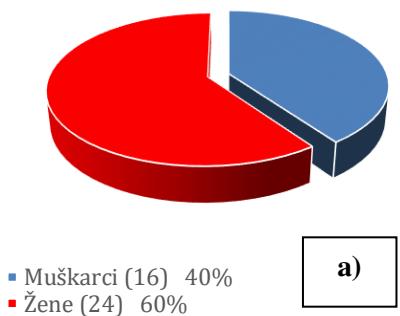
**Brojčani/procentualni odnos u populaciji ispitanika:
Osobe s invaliditetom / Osobe bez invaliditeta**

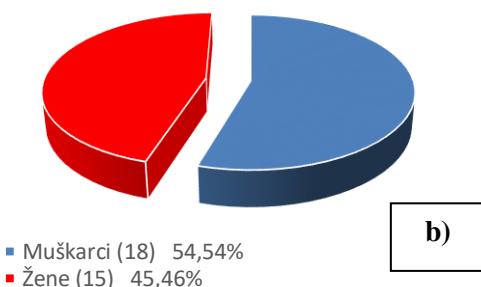
Istraživanju su pristupila/le ukupno 73 ispitanika/ice i to 33 ili 45,20 % osoba s invaliditetom i 40 ili 54,80% osoba bez invaliditeta. Ono što je uočljivo na grafikonu br. 1 je da su obje grupe ispitanika u određenoj mjeri uravnotežene i da je njihov broj približan. To je svakako i bio jedan od glavnih ciljeva tako da se na taj način obezbjedi umjerenost stavova i to bez dominacije neke od grupe ispitanika što je na kraju postignuto. Na taj način istraživanjem je obezbjeđena potrebna širina spektra odgovora njihovu raznolikost i otvorenu mogućnost raznolikih komparacija.

Grafikon 2 (a), b), c)): Spolna struktura ispitanika – grupe osoba bez invaliditeta, osoba s invaliditetom i spolna struktura cjelokupne grupe ispitanika;

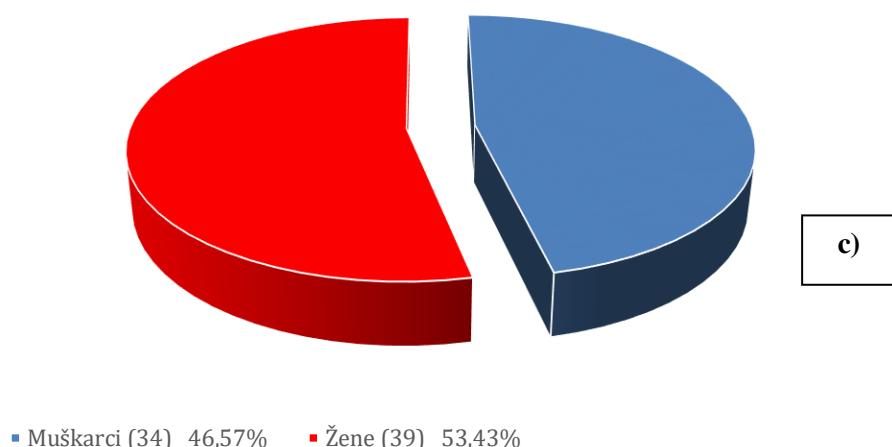
*Spolna struktura - grupa
ispitanika: Osobe bez invaliditeta*

*Spolna struktura - grupa ispitanika:
Osobe s invaliditetom*

Spolna struktura: Ukupan broj ispitanika

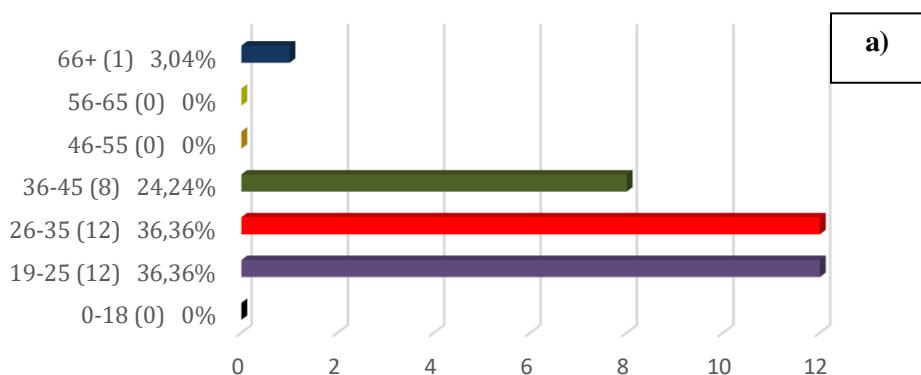

U grafikonu br. 2 prikazana je spolna struktura ispitanika. S tim u vezi evidentno je da od 73 ispitanika koji su anketirani su 34 (46,57%) osobe muškog spola i 39 (53,43 %) ženskog. Pored toga može se još precizirati da je među ispitanicima bilo 15 osoba ženskog i 18 osoba muškog spola koji imaju neki oblik invaliditeta. Anketni upitnik je popunilo i 40 osoba bez invaliditeta

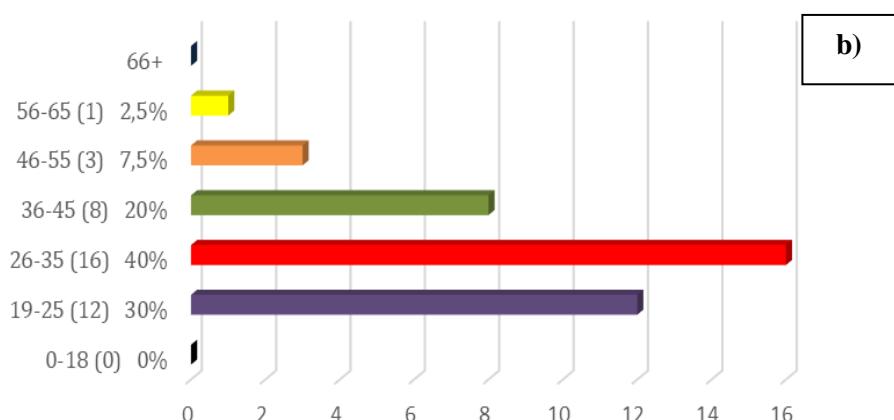
od čega 24 žene (60%). Na grafikonima su boje simbolično naznačene plava - muškarci, dok crvena označava učešće žena u istraživanju.

Grafikon 3 (a), b): Detaljan pregled starosne strukture prema grupama ispitanika;

***Osobe s invaliditetom:
Starosna struktura osoba s invaliditetom***

***Osobe bez invaliditeta:
Starosna struktura osoba bez invaliditeta***

Prema prezentiranim podacima u grafikonu 3 evidentno je da po 12 ispitanika pripada starnosnim grupama od 19 do 25 godina i od 26 do 35 godina. Te skupine ujedno predstavljaju većinu ispitanika u ovom istraživanju. Ipak važno je napomenuti da je učešće u istraživanju uzelo i 8 osoba koje pripadaju starosnoj dobi od 36 do 45 godina.

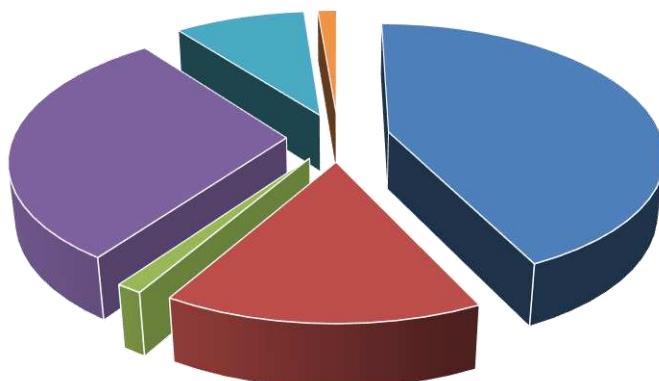
Izuzetno je zadovoljstvo što su mlade osobe pristupile anketiranju, jer upravo oni predstavljaju budućnost i potencijalne poduzetnike. U ostalim starosnim grupama nije bilo osoba s invaliditetom osim jedne koja pripada najstarijoj kategoriji.

Kad se razmatraju podaci za ispitanike i ispitanice bez invaliditeta u najmlađoj i najstarijoj kategoriji nije ih bilo. U starosnoj kategoriji od 56 do 65 godina nalazi se samo 1 ispitanik, dok njih 3 su u kategoriji od 46 do 55 godina. Učešće je uzelo ukupno 8 ispitanika (20 %) koji pripadaju starosnoj skupini od 36 do 45 godina, a kao i u prethodnom slučaju najveći broj se nalazi u kategorijama od 26 do 35 godina i od 19 do 25 godina.

Uvažavanje mišljenja mlađih ljudi je postavljeno kao prioritet i shodno prikazanom zaključuje se da je cilj ispunjen. Analogno navedenom ukupan broj ispitanih osoba do 35 godina je 52 što predstavlja respektabilnu brojku, jer ukupan broj u svim ostalim starosnim grupama je 21 i pokazuje dominantnost mlađih ispitanika u ovom istraživanju.

Grafikon 4: Ukupna struktura grupe ispitanika/ca prema kriteriju postojanja invaliditeta ili povezanosti sa osobom s invaliditetom;

Ukupna struktura grupe ispitanika/ca prema kriteriju postojana invaliditeta ili povezanosti sa osobom s invaliditetom

- OSOBA S INVALIDITETOM*** (33)
42,86%
- Roditelji i/ili članovi porodice (12)
15,58%
- Bračni partner/ica (muž ili supruga) (1)
1,30%
- Prijatelji/ice, kolege/ica ilipoznanici/ice
(23) 29,87%
- Stručno lice (7) 9,09%

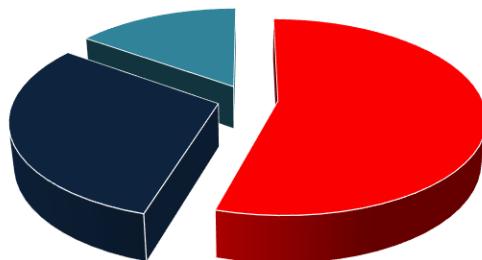
Najbitnija odrednica kriterija da bi neko pristupio anketiranju je postojanje invaliditeta u jednom ili povezanost sa osobom s invaliditetom u drugom slučaju.

Kada sumiramo rezultate dobijemo ovakav prethodno prikazani grafikon. Među 73 ispitanika/ce bilo je 33 osobe s invaliditetom (42,86%), 12 članova porodice (15,58%), samo jedan/a anketirani/na se izjasnio/la kao bračni partner osobe s invaliditetom. Također veliko učešće su imali/le kolege i kolegice, prijatelji i prijateljice osoba s invaliditetom njih 23 (29.87%), stručna lica kojih je bilo 7 (9,09%), dok je jedan odgovor označen kao neki drugi oblik povezanosti.

Navedeno dovoljno pokazuje da su svi ispitanici značajno i dobro informisani o problemima osoba s invaliditetom i svako od njih ima svoj specifičan način gledanja na problem što je veoma značajno za ovakav tip istraživanja.

Grafikon 5: Oblik invaliditeta ispitanika (cjelokupni pregled);

Oblik invaliditeta ispitanika

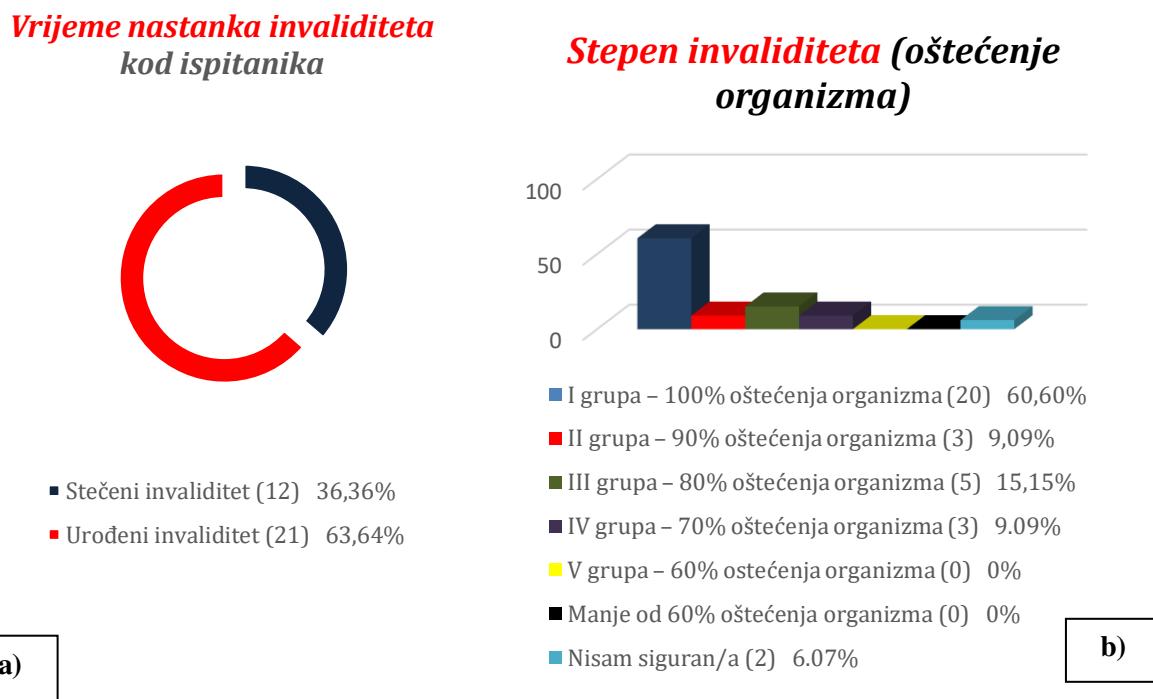

- Tjelesni / fizički invaliditet (18) 54,54%
- Senzorna oštećenja (oštećenje sluha i/ili vida) (10) 30,30%
- Kombinovane smetnje (5) 15,16%

Od ukupno 33 osobe s invaliditetom koje su pristupile istraživanju više od polovine njih ima neki oblik fizičkog/tjelesnog invaliditeta, približno trećina njih (10) ima senzorna oštećenja, odnosno problem sa vidom ili sluhom, dok 5 osoba se izjasnilo da ima kombinovane smetnje.

Pored toga u anketnom upitniku je bilo ponuđeno i na izbor data mogućnost odabira autističnog spektra i intelektualne, mentalne smetnje koje niko od članova grupe ispitanika/ca nije odabrao/la.

Grafikon 6 (a), b): Vrijeme nastanka i stepen invaliditeta ispitanika;

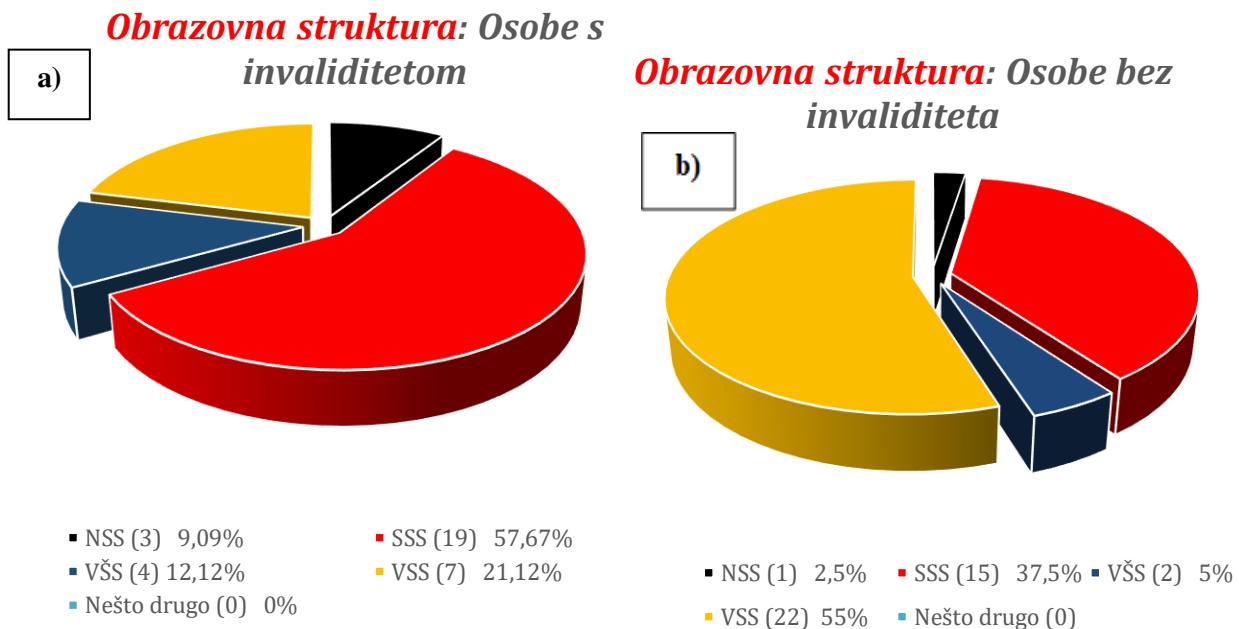
Nešto više od jedne trećine ispitanika i ispitanica s invaliditetom izjasnilo se da je u njihovom slučaju riječ o stečenom invaliditetu, dok je ostatak anketiranih približno dvije trećine, tačnije njih 21 odabralo opciju urođeni invaliditet. Zanimljivo će biti praviti poređenja stavova, ako znamo da su obje grupe osoba s invaliditetom u ovom istraživanju zastupljeni u ozbilnjnom broju.

Grafikon b) koji je prethodno prikazan prikazuje malo drugačiju strukturu grupe anketiranih osoba. Više od 60% ispitanika pripada grupi osoba sa 100%-nim stepenom oštećenja organizma, približno 10% njih ima 90% oštećenje organizma. U treću grupu prema zakonskim okvirima razvrstavamo 5 osoba, dok u grupu gdje osobe imaju 70% oštećenja pripada troje ispitanika.

Ono što je zanimljivo da dvoje anketiranih nije bilo sigurno koji je njihov stepen oštećenja organizma i to može biti ozbiljan problem u pogledu ostvarivanja prava.

Navedeni kriteriji je važan jer na osnovu stepena procjenjenog invaliditeta osoba ostvaruje ili ne ostvaruje određeni nivo prava. Trenutna situacija pokazuje potencijalni izvor frustracije velikog broja osoba s invaliditetom, jer postoji određen stepen neravnopravnog položaja.

Grafikon 7 (a), b)): Pojedinačna obrazovna struktura – osobe s invaliditetom i osobe bez invaliditeta;

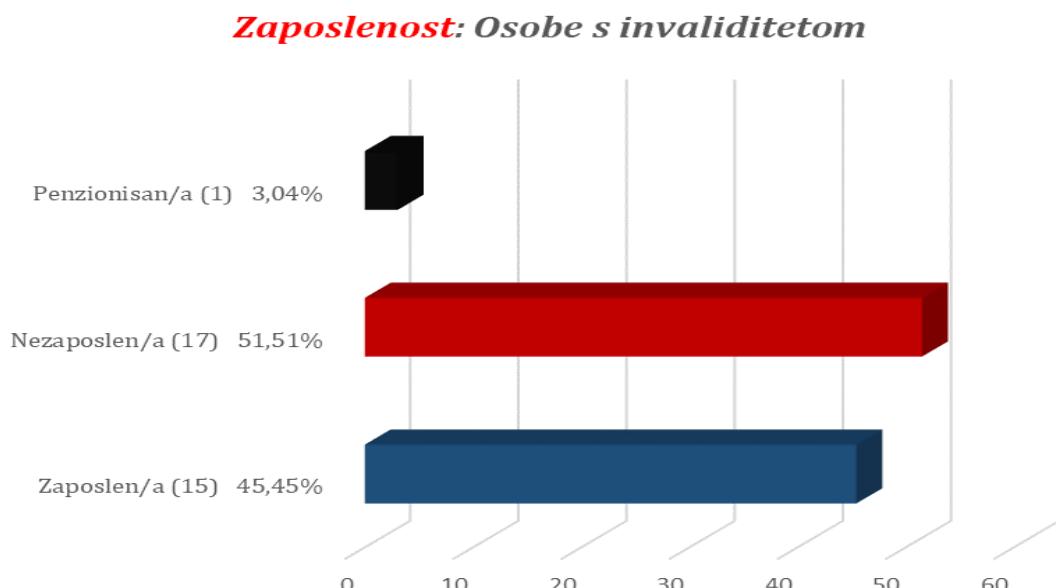

Više puta je naglašena važnost obrazovanja i njegovo postavljanje kao jedan od uslova ili koraka do boljeg životnog standarda, jer je očekivano da se sa većim nivom obrazovanja otvaraju mogućnosti i širi spektar poslova koje možete profesionalno obavljati.

Prema prezentiranim pokazateljima najviše anketiranih osoba s invaliditetom ima završenu srednju školu (57,67%), dok najviše anketiranih osoba bez invaliditeta ima VSS. To je veoma bitan podatak i mogu se izvući mnogi važni zaključci. Tek 7 osoba s invaliditetom od ukupno 33 ima završeno visokoškolsko obrazovanje što je znak da se na tom segment mora dodatno raditi promocijom, naglašavanjem važnosti i prilagođavanjem obrazovnog sistema prema potrebama osoba s invaliditetom. Prema prikazanom približno 10% anketiranih osoba s invaliditetom je izabralo opciju NSS.

Također su evidentne razlike u obrazovnoj strukturi između osoba s invaliditetom i osoba bez invaliditeta. Stoga sve navedeno upućuje na činjenicu da u BiH još uvijek treba raditi, razvijanju svjesti o značaju obrazovanja osoba s invaliditetom, ali i na to da je neophodno ozbiljniji pristup u prilagođavanju kako prostorne tako i druge pristupačnosti obrazovnih ustanova.

Grafikon 8: Zaposlenost osoba s invaliditetom (anketiranih) – trenutno stanje;

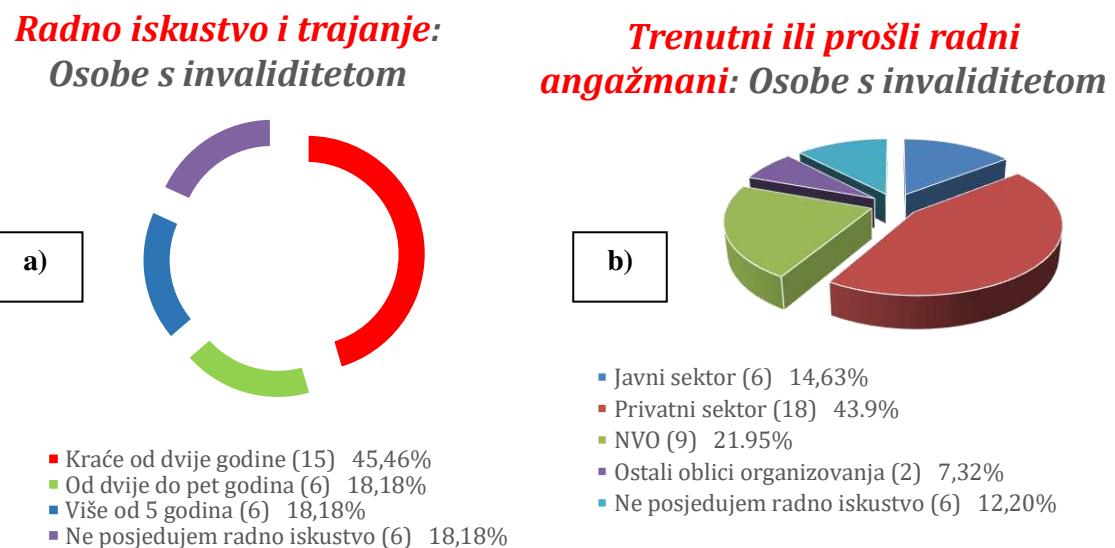

Još jedan u nizu važnih potataka iz ovog istraživanja je svakako podatak o zaposlenosti osoba s invaliditetom. Prezentirani rezultati u grafikonu 8 na neki način otkrivaju surovu realnost dešavanja u bh. društvu, na koju direktni uticaj imaju teška cjelokupna ekomska situacija, nedovoljan stepen privredne aktivnosti i zabrinjavajuća politička klima praćena kompleksnim društvenim uređenjem.

Upravo navedeno potvrđuje činjenica da više od polovine anketiranih osoba s invaliditetom su nezaposleni, tačnije njih (17). Ako uzmemo u obzir to da se radi pretežno o grupi mladih ljudi, tek onda shvatamo ozbiljnost ovog problema. Navedeno bi nam trebalo poslužiti kao glavni motiv za planski i ubrzani razvoj i promociju socijalnog poduzetništva.

Boje na grafikonu su simbolične i potrebno je raditi na tome da plava boja u što kraćem vremenskom periodu postane što dominatnija u odnosu na crvenu boju. Na grafikonu imamo i treću boju koja simbolizuje one osobe čiji je radni vijek završen, odnosno one koje su prema važećim zakonskim propisima penzionisani.

Grafikon 9 (a), b): Ukupno radno iskustvo i angažmani po sektorima – osobe s invaliditetom;

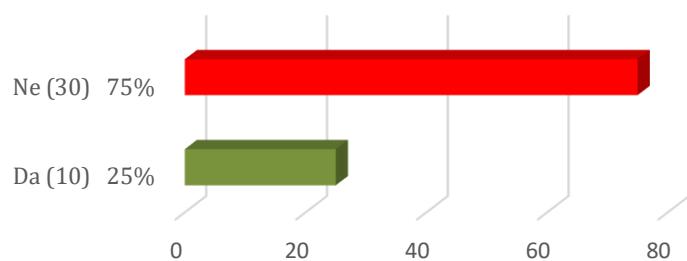

Prema prezentiranim podacima u grafikonu broj 6 evidentno je da ukupno 6 anketiranih osoba s invaliditetom uopće ne posjeduje radno iskustvo, većina ih radi kraće od dvije godine, dok više od pet godina radnog staža ima samo njih 6 što je relativno malo. Prema odgovorima među ispitanicima ima i osoba koje su radile u više sektora što je dobro za sticanje iskustva i usvajanje znanja.

Ključnim problemom se može smatrati to što osobe s invaliditetom teže dolaze do prilike za sticanjem odgovarajućeg radnog iskustva. Mali broj poslodavaca se odlučuje na zapošljavanje osoba s invaliditetom, posebno onih bez iskusva i takva situacija generira mnoštvo drugih individualnih problema koji se odražavaju na socio-ekonomsko i zdravstveno stanje osobe.

Grafikon 10: Mišljenje osoba bez invaliditeta o zaposlenosti OsI koje poznaju;

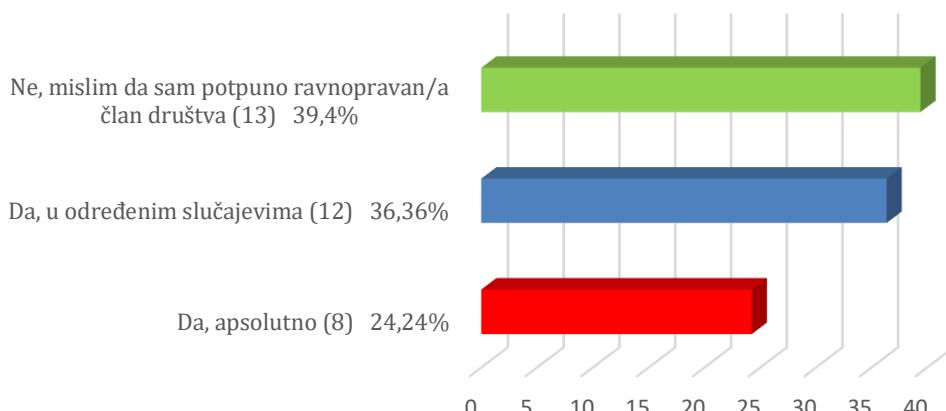
**Mišljenje osoba bez invaliditeta:
Osobe s invaliditetom koje poznajem
ili većina njih su zaposlene**

Pitanje u anketnom upitniku na koje su isključivo odgovarale osobe bez invaliditeta je upravo prikazano na grafikonu br. 10. Odgovori dovoljno pokazuju koliko je trenutna situacija u pogledu zaposlenosti osoba s invaliditetom alarmantna. Crvena boja označava broj ispitanika koji su prilikom anketiranja imali negativan odgovor i njih je zaista mnogo (3/4). Upravo ovaj grafikon na određeni način potvrđuje prethodno prezentirano stanje koje se odnosi na populaciju osoba s invaliditetom.

Grafikon 11: Osjećaj diskriminacije na tržištu rada;

*Osobe s invaliditetom:
Da li se osjećate diskriminirano na tržištu
rada?*

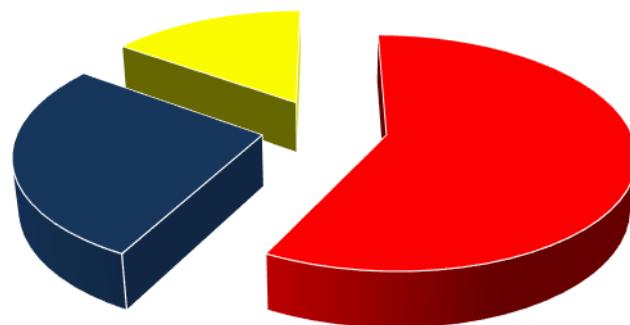

Vrlo važno pitajne koje je jedno od osnovnih prilikom istraživanja ove problematike se odnosi na diskriminaciju na tržištu rada. Ukupno 13 ispitanika se izjasnilo da se osjeća potpuno ravnopravnim sa ostalim, dok ukupno 20 njih se osjeća diskriminirano neki u potpunosti, dok neki u određenim slučajevima. Ravnopravnost je trenutno stanje koje može imati objektivnu i subjektivnu stranu posmatranja trenutne situacije. Objektivna je ona stvarna / obezbjeđena kroz zakonske propise u nekom društvu (standardizovana prava) i označava jednakost u pristupanju svim resursima kojim društvo raspolaže bez obzira na bilo koju pripadnost. U ovom slučaju radi se o subjektivnom osjećaju pripadnika populacije čiji stepen ravnopravnosti istražujemo. Subjektivno je iz razloga krajnji rezultat predstavlja zbir pojedinačnih odgovora baziranih na mišljenju svakog ispitanika pojedinačno. Društvo mora razviti dovoljno jak instrumentariji i metode koje mogu koristiti osobama s invaliditetom u efikasnoj borbi protiv predrasuda. Tu možemo navesti mnoštvo bitnih stvari kao što su: razvoj obrazovnog sistema, stvaranje boljeg

ambijenta za socijalno poduzetništvo, pružanje prilika za dokazivanje sposobnosti, masovnije zapošljavanje, podizanje kvaliteta života, razvoj samopouzdanja itd.

Grafikon 12: Negativna iskustva prilikom zapošljavanja – osobe s invaliditetom;

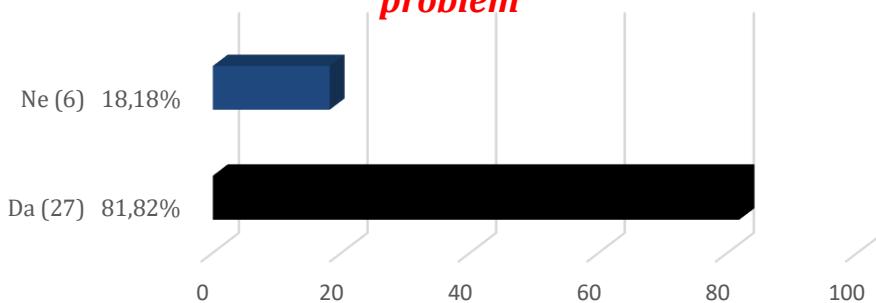
Osobe s invaliditetom:
Negativna iskustva prilikom zapošljavanja

- Da, imao/la sam negativnih iskustava (19) 57,58%
- Ne, nisam imao/la takvo iskustvo (9) 27,27%
- Ne, ali očekujem da bi mogao/la imati takvo iskustvo (5) 15,15%

Negativna iskustva i neugodnosti prilikom zapošljavanja osobe s invaliditetom su vrlo česta. To je svakako rezultat snažnog djelovanja i prisustva predrasuda koje su prisutne i jednostavno uočljive u našem društvu. Čak 19 ispitanika što je procentualno 57,58% je imalo negativna iskustva, njih 5 što je procentualno 15,15 % nije imalo negativna iskustva ali ista očekuje u budućnosti dok 9 anketiranih nije imalo negativna iskustva i to procentualno iznosi 27,27% .

Mišljenje osoba s invaliditetom:
Predrasude o radnoj sposobnosti - ključni problem

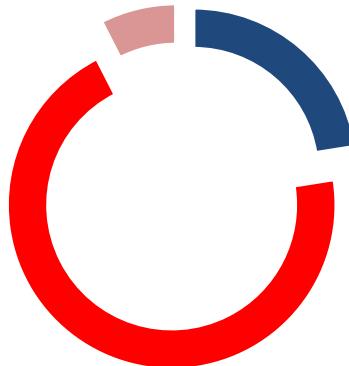

Grafikon 13: Predrasude o radnoj ne/sposobnosti kao ključni problem;

Više od 80% anketiranih osoba s invaliditetom misli da su upravo predrasude ključni problem u ovoj oblasti. Na grafikonu se može i vidjeti apsolutna dominacija crne boje nad plavom. Grafikon možemo shvatiti kao rezultat (odraz) cijelokupne situacije na području istraživanja.

Grafikon 14: Ravnopravnost na tržištu rada prema mišljenju osoba bez invaliditeta;

*Osobe bez invaliditeta:
**Ravnopravnost osoba s invaliditetom na
tržištu rada***

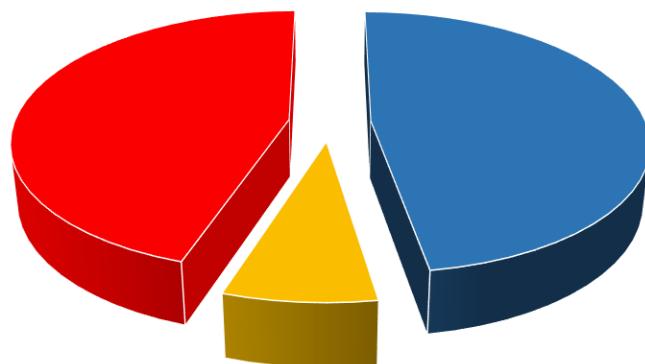
- Da (9) 22,5%
- Ne (28) 70%
- Nemam posebno mišljenje po ovom pitanju (3) 7,5%

Grafikon 14 samo potvrđuje sve one tvrdnje koje su prethodno navedene i još više se naglašava problem koji proizilazi iz predrasuda, a rezultira postojanjem ogromne količine neravnopravnosti i diskriminacije.

Čak 28 osoba bez invaliditeta misli da osobe s invaliditetom nisu ravnopravne na tržištu rada, njih 7,5% što je 3 ispitanika nema izražen stav / mišljenje po ovom pitanju, dok preostalih 9 ispitanika bez invaliditeta misli da na tržištu rada postoji ravnopravnost između ove dvije grupacije ljudi.

Grafikon 15: Mišljenje osoba bez invaliditeta o opravdanosti predrasuda o radnoj sposobnosti;

Mišljenje:
Opravdanost predrasuda o radnoj sposobnosti

■ Ne (19) 47,5%   ■ Da (3) 7,5%   ■ Zavisno od slučaja /prirode posla (18) 45%

Zabrinjavajuće je postojanje čak i u maloj mjeri mišljenja da su predrasude bilo koje vrste opravdane, pa tako i o radnoj sposobnosti. Ukupno 19 anketiranih osoba bez invaliditeta misli da one nisu opravdane što predstavlja približno polovinu ispitanih.

Da su predrasude opravdane misli 3 ispitanika/ce. Da su predrasude opravdane u određenoj mjeri kada je riječ o nekim težim radnim procesima misli 18 ispitanih što procentualno iskazano iznosi 45%.

Prema mišljenjima obje grupe ispitanika mogu se izvesti slični zaključci koji se odnose na prisutnost i uočljivost predrasuda, te njihovu raširenost u svim društvenim slojevima društva. U savremenom svijetu jedna od glavnih odlika je surovost i potražnja za visoko-prodiktivnom random snagom.

Upravo ta produktivnost može biti veliki problem za osobe s invaliditetom, ali vlasti bi svoju brigu trebali iskazati kroz kreiranje mehanizama kompenzacije za smanjenu radnu produktivnost. Stvoriti preduslove za još obrazovaniju i kvalificiraniju radnu snagu je prioritet, jer kako je i ranije nekoliko puta navedeno obrazovanje se može zaista smatrati efikasnim sredstvom za minimiziranje uticaja predrasuda.

Grafikon 16 (a), b)): Upoznatost osoba s invaliditetom sa pogodnostima koje mogu ostvariti pri zapošljavanju i sa radom i aktivnostima Fonda;

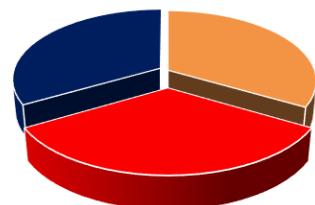

a)

b)

Osobe s invaliditetom:

Upoznatost sa aktivnostima Fonda

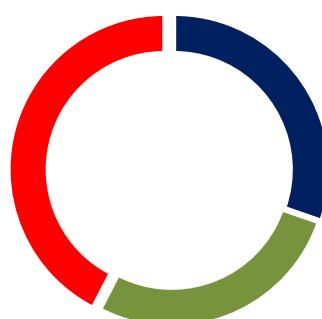
- Da, u potpunosti (11) 33,3%
- Djelomično sam upoznat/a sa radom Fonda (11) 33,3%
- Ne raspolažem informacijama (11) 33,3%

Od ukupno 33 osobe s invaliditetom njih 12 je odgovorilo da je apsolutno upoznato sa zakonskim pogodnostima pri zapošljavanju, 10 ih je upoznato djelomično i tačno jedna trećina ne raspolaže tom vrstom informacija. Potrebno je više napora ulagati u promociju pogodnosti. Po jedna trećina (11) ih je u potpunosti upoznato sa aktivnostima Fonda, druga trećina je djelomično upoznata i preostalih 11 ne raspolaže informacijama.

Grafikon 17: Osobe s invaliditetom kao korisnici programa za zapošljavanje;

Osobe s invaliditetom:

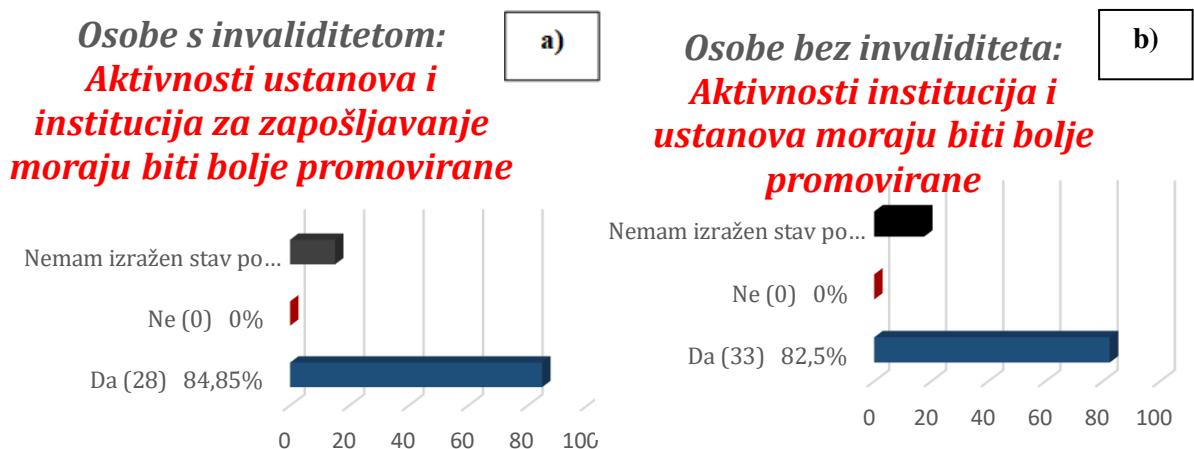
Zapošljavanje putem raznih programa

- Ranije sam bio/bila korisnik/ca programazapošljavanja (10) 30,32%
- Trenutno sam zaposlen/a zahvaljujući nekom od programa (9) 27,28%
- Nikada nisam bio/la korisnik/ca programa (14) 42,4 %

Važno je biti upućen u sve mogućnosti koje su na raspolaganju. O tome koliko osobe s invaliditetom raspolažu sa informacijama i koliko koriste pogodnosti pokazuju rezultati u grafikonu broj 17. S tim u vezi preko 30% ranije je koristilo pogodnosti kroz određeni program, 27,28% trenutno koristi pogodnosti nekog programa, dok najveći broj anketiranih, 42,4%, nije bilo korisnik niti jednog programa zapošljavanja.

Grafikon 18 (a), b): Potreba za boljom promoviranošću aktivnosti ustanova i institucija za zapošljavanje;

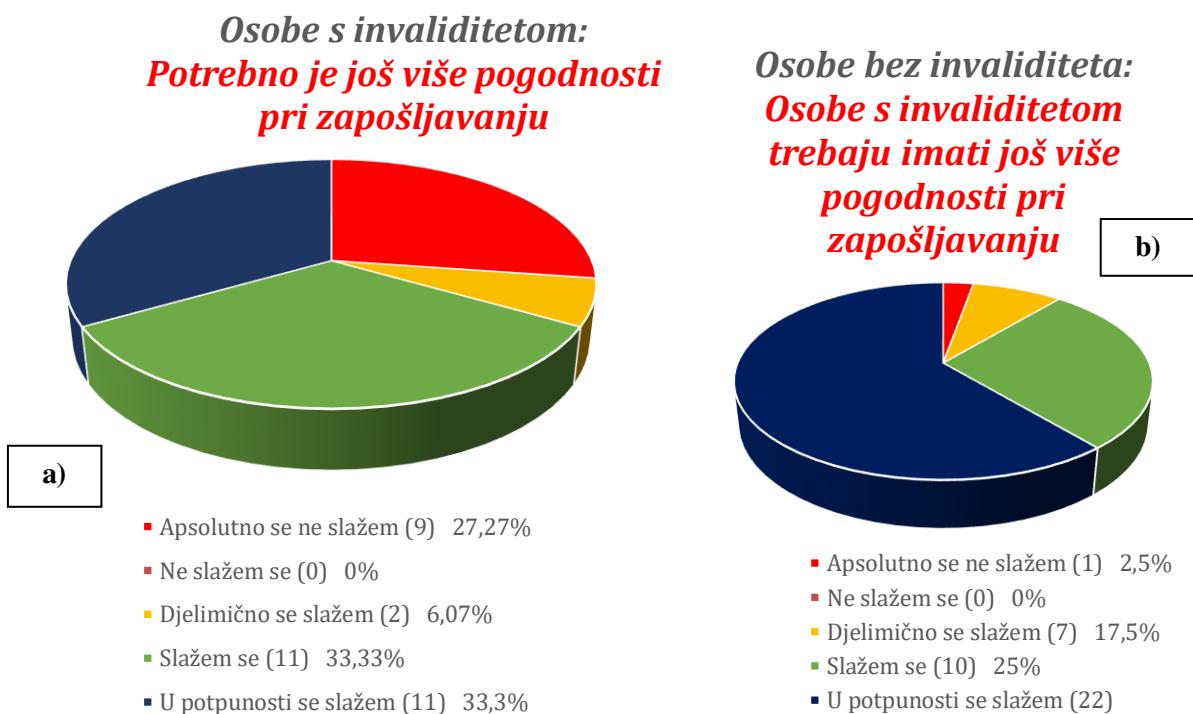

Razlog nedovoljne upoznatosti sa pravima, pogodnostima i mogućnostima je vjerovatno nedovoljna promocija istih, ali i nedovoljno prezentiranje rada nadležnih ustanova za zapošljavanje. Ukupno 28 od 33 anketiranih osoba s invaliditetom misli da je trenutna promoviranost nedovoljna, dok preostalih 5 je neodlučno i nema preciziran stav po ovom pitanju.

Niko od ispitanika/ca nema mišljenje da su aktivnosti ustanova i institucija dovoljno i adekvatno promovirane. Slični su stavovi i osoba bez invaliditeta po ovom pitanju. S tim u vezi ukupno 33 od 40 anketiranih je mišljenja da aktivnosti ustanova i institucija nisu dovoljno promovirane, dok njih 7 nema preciziran stav po ovom pitanju. Niko od ispitanika/ca nema mišljenje da su aktivnosti ustanova i institucija dovoljno i adekvatno promovirane.

Ako se pogleda ukupno stanje može se zaključiti da od 73 ispitanika/ce 61 odgovor je pozitivan što procentualno iznosi 83,56 %, dok ostatak nema izražen stav po ovom pitanju. Sve ovo upućuje na formiranje zaključka kako je potrebno raditi na kvalitetnijoj i efikasnijoj promociji pogodnosti, prednosti, aktivnosti i rada nadležnih institucija što je jedan od načina da se ublaži trenutno stanje i negativni efekti.

Grafikon 19 (a), b) : Potrebno je više pogodnosti pri zapošljavanju osoba s invaliditetom;

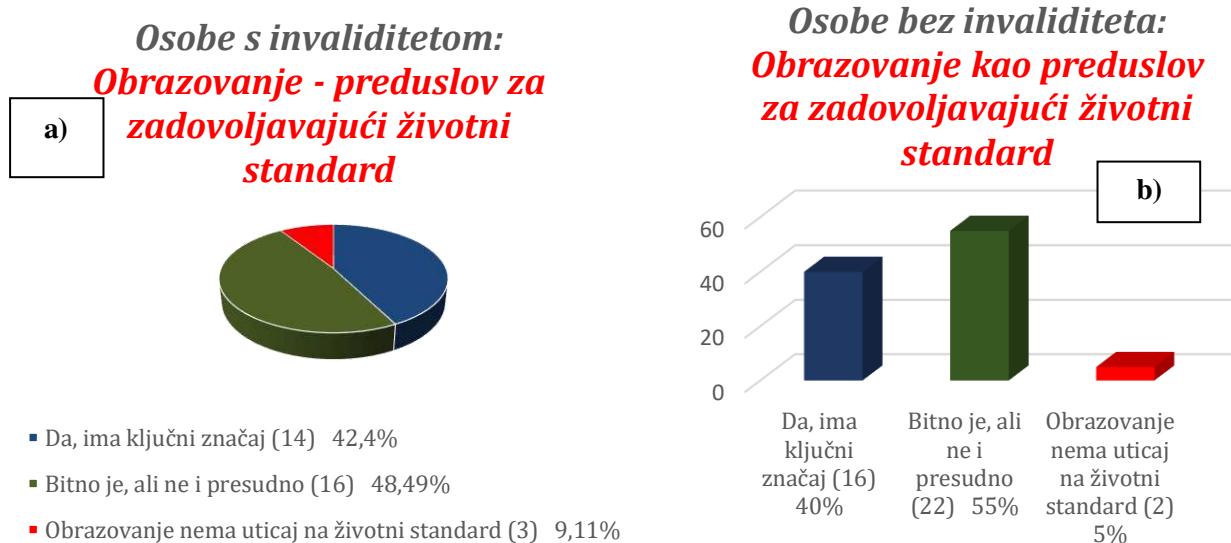

U grafikonu br. 19 prikazani su rezultati istraživanja koji se odnose na nivo ne/slaganja sa tvrdnjom koja glasi: "Potrebno je više pogodnosti pri zapošljavanju osoba s invaliditetom". S tim u vezi prema prezentiranim rezultatima u potpunosti se slažu sa navedenom tvrdnjom 22. osobe bez invaliditeta i 11 osoba s invaliditetom.

U ovom slučaju komparacija će biti veoma zanimljiva, jer je isto pitanje postavljeno u dvije grupe i evidentne su razlike u mišljenjima. Sa istom tvrdnjom slaže se 11 osoba sa invaliditetom i 10 njih bez invaliditeta, dok se djelomično slaže ukupno 9 osoba. Nije bilo osoba koje su izabrale opciju "apsolutno se ne slažem". Iznenadujući je pokazatelj da se 9 osoba s invaliditetom i jedna osoba bez invaliditeta absolutno ne slaže sa navedenom tvrdnjom. Ovakvi pokazatalji mogu ukazivati na nepoznavanje trenutne situacije vezane za pogodnosti koje ne/imaju osobe s invaliditetom prilikom zaposlenja. Također može ukazivati na nezainteresiranost šire zajednice o problemima s kojima se osobe s invaliditetom svakodnevno suočavaju.

Druga mogućnost je da su osobe s invaliditetom namjerno izabrale ovu ponuđenu opciju, jer žele biti ravnopravni i ne prihvataju više pogodnosti, jer na taj način mogu osjećati nelagodu i sami sebe dovesti u neugodni poziciju. O navedenom bi se moglo raspravljati iz različitih gledišta sa mnoštvom argumenata za i protiv.

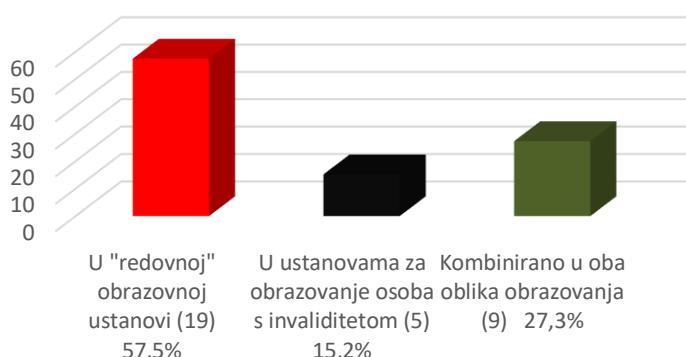
Grafikon 20 (a), b)): Obrazovanje preduslov za zadovoljavajući životni standard;

Da obrazovanje ima ključni značaj za stvaranje uslova za adekvatan životni standard, a samim tim i zaposlenje misli 14 anketiranih osoba s invaliditetom i 16 osoba bez invaliditeta. Da je obrazovanje bitno, ali ne i presudno za zadovoljavajući životni standard je izabralo 16 osoba s invaliditetom i 22 osobe bez invaliditeta. Da obrazovanje nema uticaj na životni standard mišljenje je ukupno 5 osoba od ukupnog broja anketiranih, uključujući obje grupe ispitanika. Dakle, iz svega proizlazi da osobe sa većim stepenom obrazovanja imaju stvorene bolje preduslove za pronađak adekvatnog radnog mesta, naravno to ne znači da će osoba u budućnosti po automatizmu imati jednostavan put do radnog mesta. Ipak činjenica je da se sa obrazovanjem širi spektar znanja, interesovanja, kompetencija i iskustva što direktno otvara dodatni prostor i smanjuje šansu za dugotrajnu nezaposlenost koja je ozbiljna prepreka u ostvarivanju odgovarajućeg kvaliteta života.

Grafikon 21: Stečeno obrazovanje – osobe s invaliditetom;

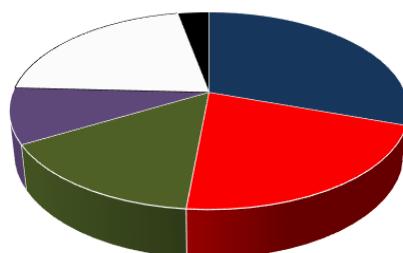
Osobe s invaliditetom: *Stečeno obrazovanje*

Više od polovine anketiranih osoba s invaliditetom svoj obrazovni vijek provelo je u "redovnoj" obrazovnoj ustanovi, dok je njih 9, što predstavlja značajan dio ispitanika, svoje iskustvo i nivo obrazovanja steklo kroz oba oblika obrazovanja kombinirano unutar obrazovnog sistema. Rezultati u grafikonu 21 ukazuju da osobe s invaliditetom vjerovatno u jednom momentu u redovnom obrazovnom sistemu nailaze na prepreku koje nije moguće tako lako savladati, te da s obzirom da redvni sistem obrazovanja očito nije dovoljno prilagođen svim kategorijama osoba s invaliditetom jedan broj njih u određenoj fazi odustaje od daljeg usavršavanja sposobnosti. Naravno ova se pretpostvka ne možemo generalizirati, jer sposobnosti osoba s invaliditetom zavise od zdravstvenih prilika svake osobe pojedinačno.

Grafikon 22: Usklađenost obrazovanja i radne pozicije osoba s invaliditetom;

*Osobe s invaliditetom: **Usklađenost obrazovanja i radne pozicije***

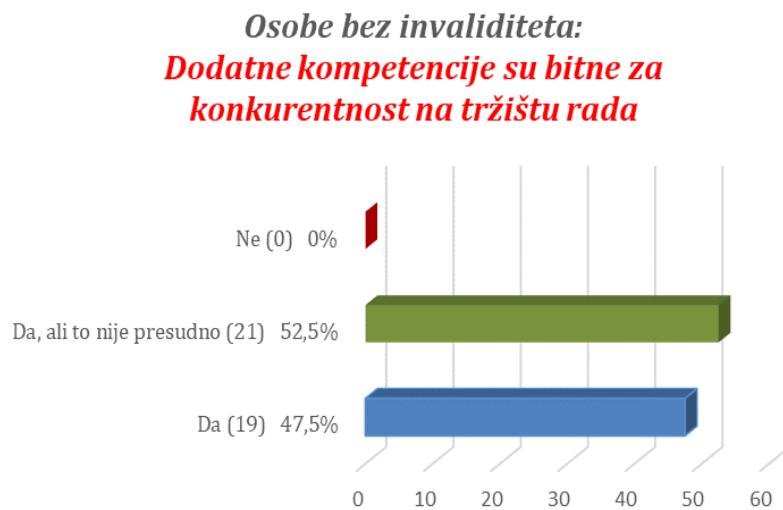

- Da, radim posao u skladu sa mojim stečenim zvanjem (10) 30,30%
- Ne, radim neke druge poslove (7) 21,21%
- Ne, radim druge poslove, ali imam radno iskustvo u struci (5) 15,16%
- Nisam zaposlen/a, ali imam radno iskustvo u struci (3) 9,09%
- Nemam radno iskustvo (7) 21,21%
- Završen radni vijek, penzionisan/a (1) 3,03%

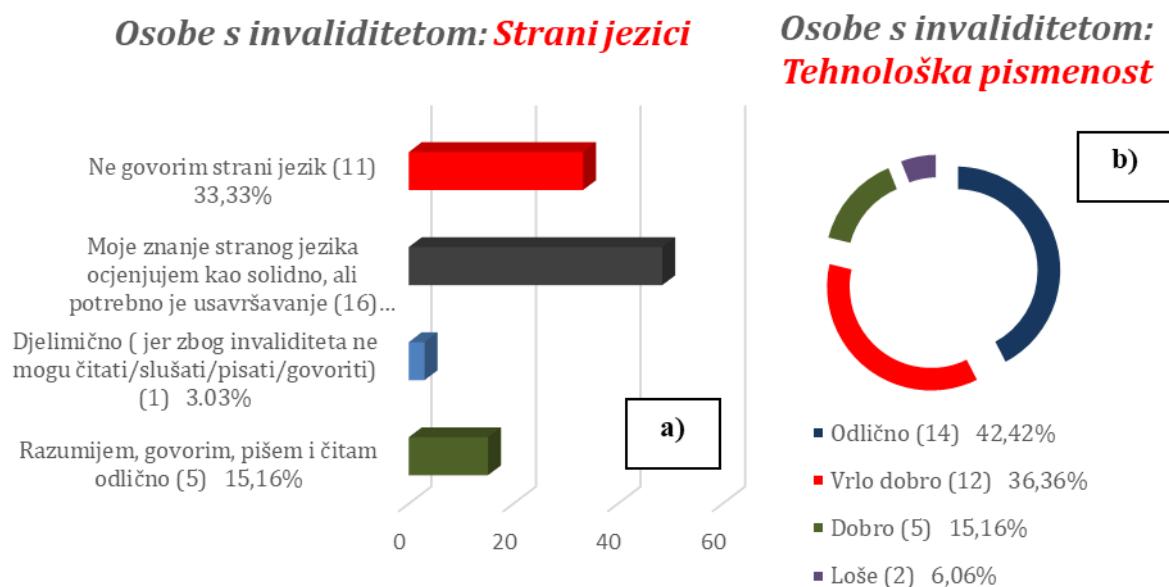
Usklađenost obrazovanja i radne pozicije osoba s invaliditetom je pitanje na koje je odgovaralo ukupno 33 osobe s invaliditetom od kojih najviše (10) je odgovorilo da je njihov posao koji trenutno obavljaju u skladu sa njihovim obrazovanjem. Ukupno 7 anketiranih izjavilo se da radi neki drugi posao, a isto toliki broj navelo je da nije u radom odnosu. Samo se je jedan ispitanik izjasnio da je završio svoj radni vijek odnosno da je penzionisan.

Na osnovu prezentiranih rezultata može se konstatovati da je još uvijek u populaciji osoba s invaliditetom velika stopa onih koji nisu uposleni u svojoj struci ili nisu nikako našli posao za zanimanje za koje su se obrazovali, što može ukazivati da činjenicu da je potrebno prilagoditi obrazovanje, posebno osoba s invaliditetom potražnji na tržištu rada.

Grafikon 23: Osobe bez invaliditeta: kompetencije i konkurentnost na tržištu;

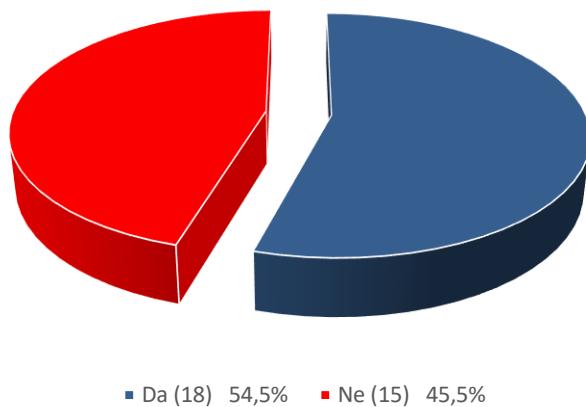

Grafikon 24 (a), b) : Osobe s invaliditetom – znanje stranih jezika i tehnološka pismenost;

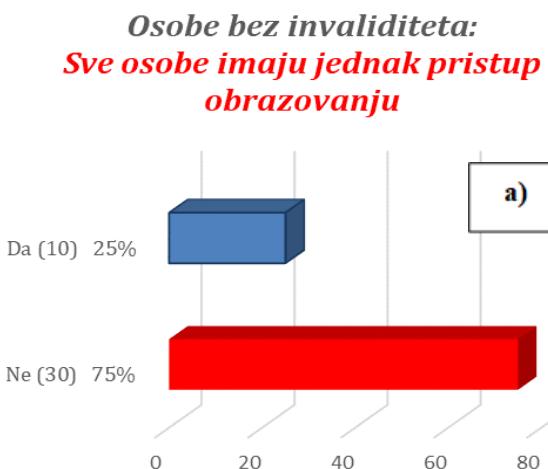
Grafikon 25: Učešće u dodatnim obukama / osobe s invaliditetom;

*Osobe s invaliditetom:
Učešće u obukama*

Obzirom da je istaknuta važnost dodatnih obuka i kompetencija za konkurentnost na tržištu rada bitno je istaći da više od polovine anketiranih osoba s invaliditetom je ranije učestvovalo u dodatnim obukama, dok je preostalih 15 izabralo opciju "ne" i tako se izjasnilo da ranije nije učestvovalo u nekoj vrsti dodatne edukacije.

Grafikon 26 (a), b): Mišljenje osoba bez invaliditeta – jednak pristup obrazovanju i podržavanje koncepta inkluzivnog obrazovanja;

Ono što može radovati je podatak da čak 75% anketiranih podržava koncept inkluzivnog obrazovanja, ali su za sada svjesni da da osobe s invaliditetom nemaju jednak pristup obrazovnom sistemu. Značajan procenat anketiranih (22,5 %) ne shvata šta podrazumjeva koncept inkluzivnog obrazovanja i to je pokazatelj da treba raditi na promociji istog.

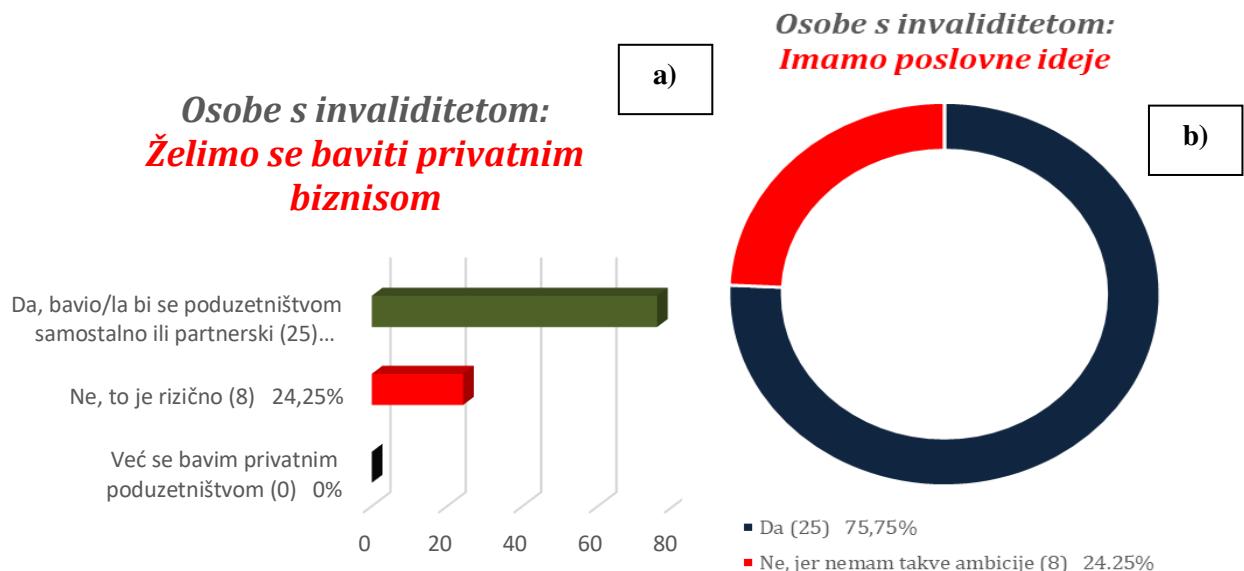
Grafikon 27: Osobe s invaliditetom / posjedujem poduzetničke sposobnosti;

*Osobe s invaliditetom:
Posjedujem poduzetničke sposobnosti*

Približno 40% anketiranih osoba s invaliditetom smatra da ima određene poduzetničke sposobnosti, 12 anketiranih nije sigurno, ali bi ipak pokušali ostvariti svoje ideje, dok ostatak anketiranih osoba s invaliditetom ne bi ulazio u poduzetničke vode (8). Iz prezentiranih rezultata primjetna je velika doza samopouzdanja u sposobnosti. Stoga, potrebno je samo kreirati i pružiti prilike da se te sposobnosti i dokažu.

Grafikon 28 (a), b): Osobe s invaliditetom – želimo se baviti poduzetništvom i imamo poslovne ideje;

Većina ispitanika 75,75% anketiranih osoba s invaliditetom želi se baviti privatnim biznisom samostalno ili partnerski i isti taj procenat anketiranih ima određene poslovne ideje što je logično i očekivano.

Preostali učesnici u istraživanju, njih 8 (procentualno 24,25%) se izjasnilo da nije spremno da adekvatno odgovori svim rizicima koje poduzetništvo sa sobom donosi. Svi oni koji nisu spremni preuzeti rizik nemaju definisano poslovnu ideju. U ovom slučaju približno kod ¼ anketiranih rizik i strah preovladava njihove ambicije i želju za novim poslovnim izazovima.

Tabela 1: Djelatnosti koje najčešće biraju osobe s invaliditetom;

Dobrovoljni rad (1)	IT (8)	Pravna oblast (3)
Umjetnost (1)	Konsultantske usluge (1)	Turizam (1)
Ekonomija (4)	Obrazovanje i edukacije (1)	Ugostiteljstvo (4)
Grafički dizajn (5)	Trgovina (7)	Transport (1)
Poljoprivreda (1)	Proizvodnja (industrijiska) (1)	Zanatske usluge (1)

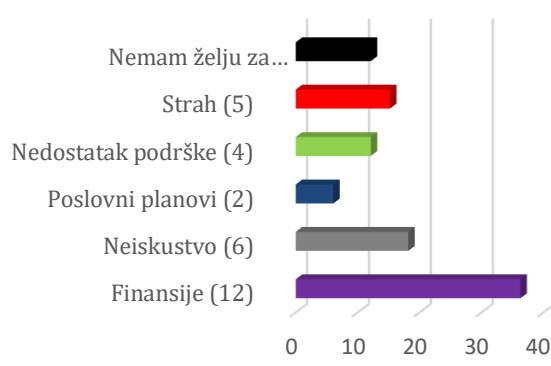
U tabeli broj 1 prikazane su djelatnosti koje najčešće biraju osobe s invaliditetom. Uočljivo je da spektar poduzetničkih interesovanja je veoma širok i ima mnogo različitih djelatnosti. Prema dobijenim rezultatima najviše osoba je odabralo djelatnosti iz: informacione tehnologije, online trgovine, grafičkog dizajna i sličnih poslova. Oblast ekonomije i trgovine je isto tako primamljiva djelatnost osobama s invaliditetom, dok je 5 anketiranih izabralo turizam i ugostiteljstvo što je značajan broj ispitanika. Među ispitanimima ima i onih koji biraju pravnu oblast, konsultantske usluge, zastupanje i politiku niz nastavljaju dobrovoljni rad, umjetnost, obrazovanje i edukacije, dok ostale djelatnosti imaju po jedan odabir. Na ovo pitanje ispitanici su imali mogućnost višestrukog slobodnog izbora.

Grafikon 29 (a), b): Najveći problem u realizaciji poslovnih planova;

Osobe s invaliditetom:

Najveći problem u realizaciji poslovnih ideja

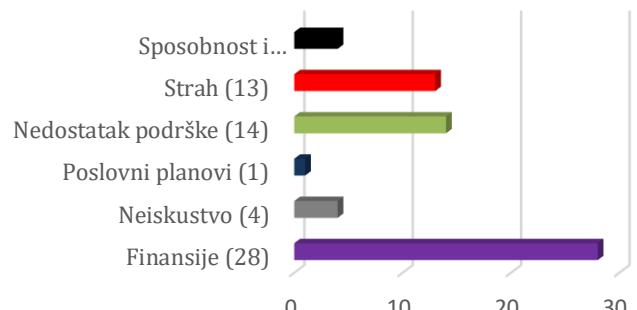
a)

Osobe bez invaliditeta:

Najveći problem u realizaciji poslovnih planova

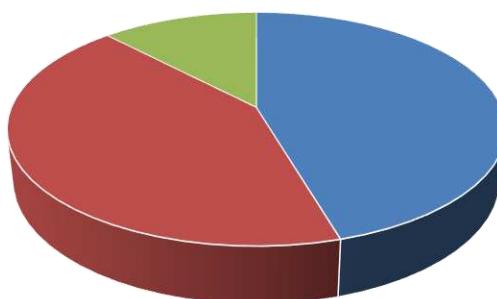
b)

Prema mišljenju većine ispitanika (28 osoba bez invaliditeta, 12 osoba s invaliditetom) najveći problem u realizaciji poslovnih planova su financije. Zatim osobe s invaliditetom su rangirali problem na sljedeći način: neiskustvo, strah, nedostatak podrške i želje i na kraju poslovni planovi. Osobe bez invaliditeta su to uradili na sljedeći način: nedostatak podrške, strah, neiskustvo, sposobnost i zdravstvene prilike i na kraju su poslovni planovi.

Grafikon 30: Upoznatost okoline sa poslovnim idejama osoba s invaliditetom;

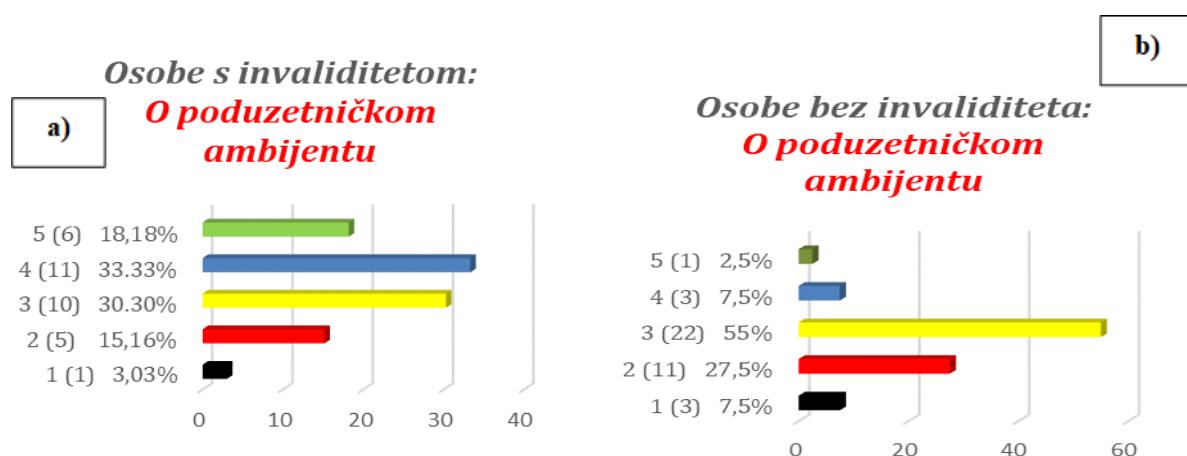
***Osobe s invaliditetom:
Upoznatost okoline sa poslovnim idejama***

- Da, podržavaju me (15) 45,45%
- Ne, nisu upoznate sa mojim idejama (14) 42,42%
- Nemam poslovnih ideja (4) 12,13%

Od ukupno 33 anketirane osobe s invaliditetom ukupno 15 ih je odgovorilo da je njihova okolina upoznata sa idejama i da ih podržavaju, 14 je odgovorilo suprotno od prve mogućnosti i ostatak se izjasnio da nema poslovnih ideja.

Grafikon 31 (a), b): O poduzetničkom ambijentu;

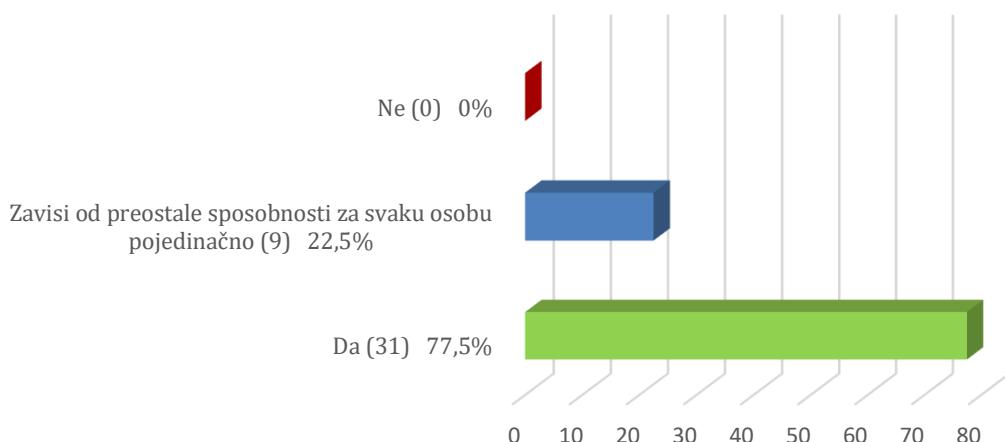

Na osnovu prikaza nameće se zaključak da anketirane osobe nisu zadovoljne trenutnim poduzetničkim ambijentom.

Ukupno gledano ocjenu (5) je odabralo 6 osoba, ocjenu (4) 14 osoba, ocjenu (3) 32 ispitanika/ce, ocjenu (2) 16 ispitanika i na kraju ocjenu (1) ukupno je odabralo 4 anketirane osobe. Iz prezentiranog se može uočiti neophodnost uključivanja važnih aktera u kreiranju mjera čija realizacija bi rezultirala boljem ambijentu za ostvarivanje poduzetničkih ideja.

Grafikon 32: Osobe s invaliditetom mogu biti uspješni poduzetnici;

*Osobe bez invaliditeta:
Osobe s invaliditetom mogu biti uspješni
poduzetnici*

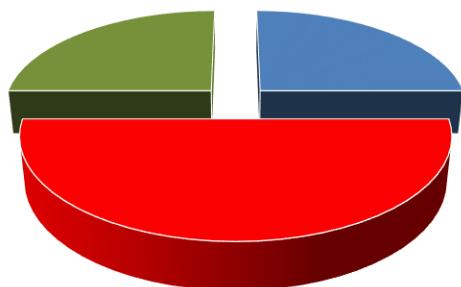

Niko od osoba bez invaliditeta koji su pristupili anketiranju se nije izjasnio da osobe s invaliditetom ne mogu biti uspješne poslovne osobe. S tim u vezi potvrđno je odgovorilo 77,5% anketiranih, dok ostatak vjeruje u sposobnosti osoba s invaliditetom samo je bitno izvršiti prilagodbu.

Stoga još jednom se namće zaključak da se moraju uključiti važni društveni akteri kako bi se stvorile prilike za osobe s invaliditetom koje mogu i žele biti uspješni poduzetnici.

Grafikon 33: Upoznatost osoba bez invaliditeta sa tim šta podrazumjeva koncept “socijalno poduzetništvo”;

*Osobe bez invaliditeta:
Znamo šta podrazumjeva koncept "socijalno poduzetništvo"*

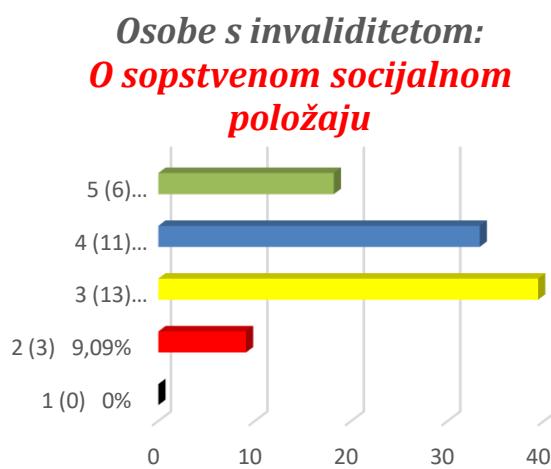

- Da, potpuno sam upoznat/a (10) 25%
- Da, ali nisam potpuno upoznat/a (20) 50%
- Ne znam šta tačno podrazumjeva taj koncept (10) 25%

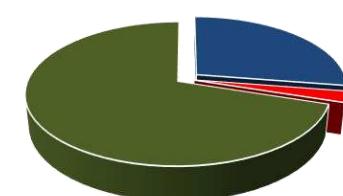
Polovina ispitanika je djelimično upoznata sa konceptom socijanog poduzetništva. Svega 1/4 ili 25% ispitanika u potpunosti zna šta se podrazumjeva pod tim konceptom dok isti broj što čini preostalih 1/4 ili 25 % anketiranih ne zna šta se pod tim tačno podrazumjeva. Stoga da bi se osobe s invaliditetom pokazale ozbiljniji interes za socijalo poduzetništvo neminovno je ozbiljno promoviranje tog koncepta.

Grafikon 34 (a), b): Ocjena položaja osoba s invaliditetom;

a)

*Osobe bez invaliditeta:
Da li je socijalni položaj
osoba s invaliditetom
nezadovoljavajući?*

- Nisam kompetentan/a za davanje takvog odgovora (11) 27,5%
- Ne (1) 2,5%
- Da (28) 70%

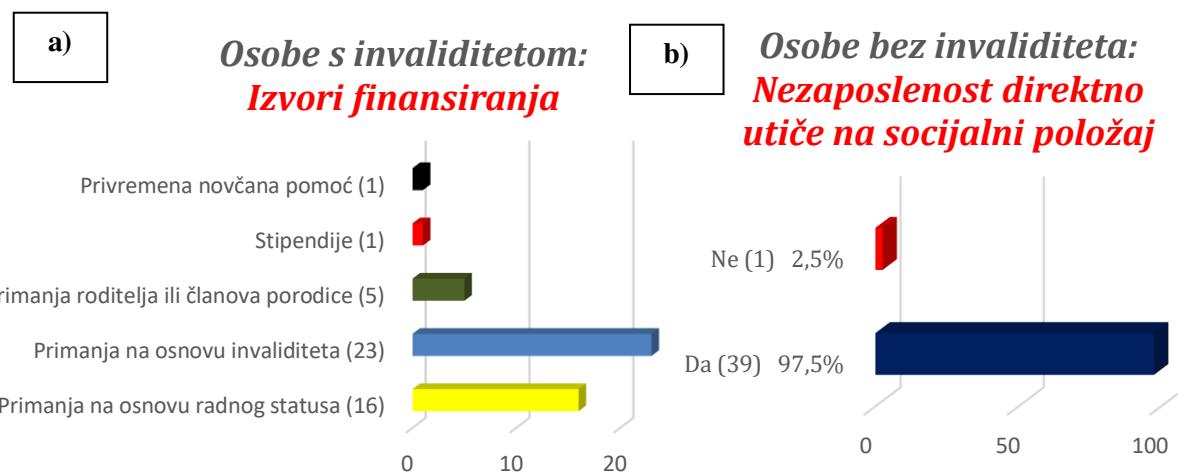
b)

Anketirane osobe s invaliditetom svoj socijalni položaj su ocjenili na sljedeći način: Najmanju ocjenu niko od anketiranih niko nije izabrao, ocjenu (2) je izabralo manje od 10% anketiranih, odnosno njih troje. Najveći broj anketiranih sopstveni položaj ocjenjuje ocjenom (3) što predstavlja srednju vrijednost i to je grupa ispitanika u kojoj se nalazi njih 13, tačno jedna trećina ispitanika biralo je vrlo visoku ocjenu (4), dok najvišu ocjenu bira 6 ispitanika što predstavlja 18,19% osoba koje su odgovarale na postavljeno pitanje.

Ukupno 28 ispitanika (osoba bez invaliditeta) što predstavlja značajnu većinu ima mišljenje da je trenutni socijalni položaj osoba s invaliditetom nezadovoljavajući, njih 11 se na ovo pitanje izjasnilo da nije kompetentno za davanje adekvatnog odgovora i jedan ispitanik/ispitanica je mišljenja da je socijalni položaj osoba s invaliditetom zadovoljavajući.

Navedeni pokazatelji se mogu interpretirati na način da osobe s invaliditetom imaju realna mišljenja i smatraju da njihov socijalni položaj nije takav da se može ocjeniti s najvećom ocjenom i da je potrebno ulagati napor za njegovo podizanje na viši nivo. Sličan zaključak može se izvesti i iz ukupnog odgovora osoba bez invaliditeta, jer 70% ispitanih misli da njihov položaj nije zadovoljavajući, dok ostatak ispitanika uglavnom smatra da nije kompetentan za davanje odgovora.

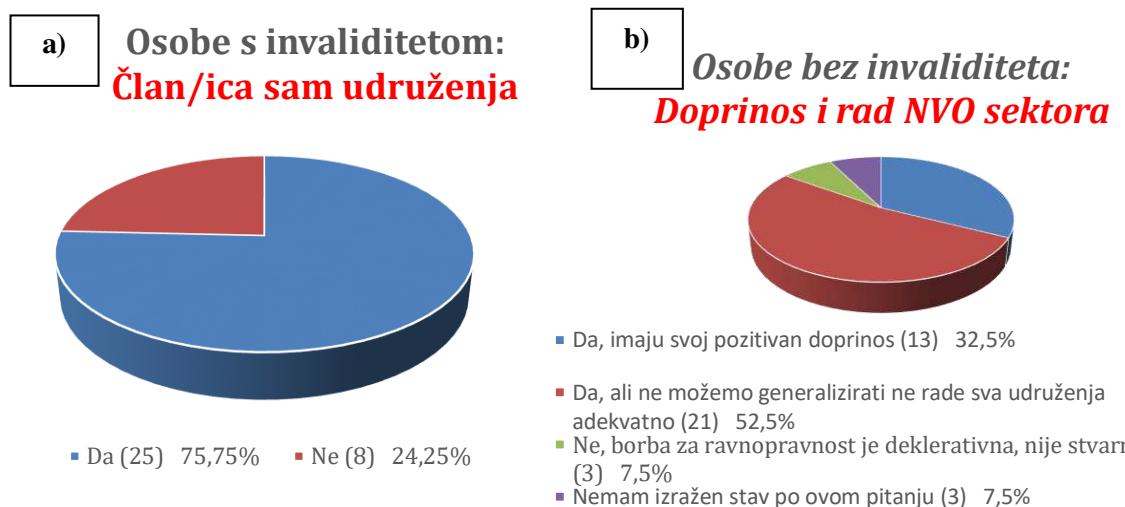
Grafikon 35 (a), b): Osobe s invaliditetom – izvori finansiranja / uticaj nezaposlenosti na socijalni položaj;

Izvori finansiranja su direktno povezani sa socijalnim položajem. Načini finansiranja grupe anketiranih osoba s invaliditetom su različiti, oni u određenom slučaju mogu biti predstavljeni kao kombinacija više izvora. Najveći broj (23) kao izvor finansija označava primanja na

osnovu invaliditeta. Značajan broj, ali ipak nedovoljan za svoj izvor finansija označava primanja na osnovu radnog statusa. U ovom slučaju je najviše onih koji svoje potrebe finansiraju pomoću primanja iz svog radnog statusa ili primanja po osnovu invaliditeta što je bitno istaći. Grafikon b) odražava mišljenje ispitanika i potvrđuje tvrdnju da se nezaposlenost negativno odražava na socijalni položaj (prema mišljenju apsolutne većine). Prezentirani podaci mogu koristiti kao potvrda ranije iznesenih tvrdnji da je socijalni položaj determiniran finansijskim stanjem što ima direktni uticaj na mogućnost za ostvarivanje samostalnosti.

Grafikon 36 (a), b): Članstvo i mišljenje o NVO sektoru;

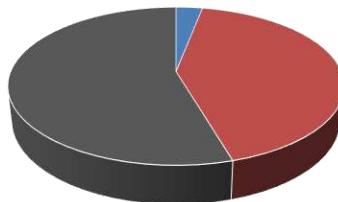
Preko 75% anketiranih osoba s invaliditetom je član/ica jednog ili više udruženja osoba s invaliditetom i to dovoljno pokazuje kakav je njihov odnos prema istim. Približno jedna trećina ispitanih osoba bez invaliditeta misli da udruženja imaju određeni doprinos u poboljšanju stanja, dok više od polovine njih misli da se to ne može generalizirati i da sve zavisi od slučaja do slučaja.

Navedeni podatak se može povezati i sa rezultatima iz grafikona br. 34 koji se odnosi na socijalni položaj osoba s invaliditetom, a u kojem se većina ispitanika izjasnila pozitivno o svom socijalnom položaju. Zapravo sve osobe s invaliditetom koje su uključene u udruženja uglavnom su više informisani o pravima koja imaju u odnosu na one koji nisu uključeni i koji najčešće žive u ruralnim sredinama.

Takve skupine zbog udaljenosti nisu u mogućnosti da aktivno participiraju u radu udruženja što ima veliki značaj za socijani položaj osoba s invaliditetom.

Grafikon 37: Osobe s invaliditetom/zadovoljstvo domaćim zakonodavstvom;

*Osobe s invaliditetom:
Zadovoljstvo domaćim zakonodavstvom*

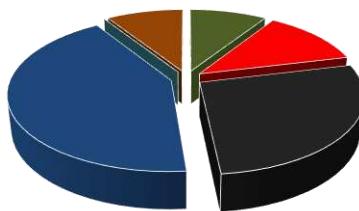

- Da, zadovoljan/a sam (1) 3,03%
- Trebalo bi napraviti značajne izmjene (14) 42,42%
- Zakoni su diskriminatori prema određenim kategorijama osoba s invaliditetom (18) 54,55%

U grafikonu br. 37 prezetirani su rezultati o tome koliko su ispitanici upoznati sa sadržajem nacionalnih zakonskih propisa. S tim u vezi kako se može vidjeti iz prezentiranih rezultata ukupno 18 (54,55%) ispitanika se izjasnilo da su zakoni diskriminirajući prema određenim kategorijama osoba s invaliditetom. Navedeni podatak ne iznenađuje s obzirom da osobe s invaliditetom koje su zadobile invalidnost zbog bolesti ili po rođenu mogu ostvariti pravo tek sa 90% invalidnosti, dok civilne žrtve rata ostvaruju prava sa 60% invalidnosti, a rati vojni invalidi sa 20 % invalidnosti.

Grafikon 38: OsI – moguće je promjeniti socijalni položaj;

*Osobe s invaliditetom:
Da li je moguće promjeniti socijalni položaj?*

- Zadovoljan/a sam sa trenutnim socijalnim položajem (3) 9,09%
- Da, moguće je promjeniti kada promjenim način razmišljanja (4) 12,12%
- Da, ali prvo je potrebno da društvo promjeni svoj odnos (9) 27,27%
- Potrebno je da vlast poduzme konkretne korake da bi se dogodila promjena (14) 42,43%
- Nije moguće promjeniti socijalni položaj (0) 0%
- Nemam poseban stav o tome nikad nisam o tome razmišljao/la (3) 9,09%

Grafikon br. 38 pokazuje da osobe s invaliditetom vjeruju u promjenu trenutnog socijalnog položaja, ali je potrebno učiniti određene korake da bi se to i desilo. Niko od anketiranih se nije izjasnio na način da socijalni položaj nije moguće promjeniti i to pokazuje da osobe s invaliditetom vjeruju u promjenu koja je zaista potrebna, generalno posmatrano. Značajan broj anketiranih ključnu odgovornost za poboljšanje socijalnog položaja adresira na vlast i društvo i njihove konkretne postupke.

Rezultati prezentirani grafikonom br. 38 mogu se komparirati sa rezultatima koji se prikazuju grafikonom br. 34 a) u kojem je prikazana ocjena sopstvenog socijalnog položaja prema mišljenju osoba s invaliditetom. Komparacijom odgovora na ova dva postavljena pitanja mogu se pronaći važni odgovori koji se odnose na socijalni položaj osoba s invaliditetom. Niko od anketiranih svoj položaj nije okarakterisao kao nedovoljan/izuzetno loš dodjeljujući mu ocjenu (1). Razlog tome mogu biti različiti pogledi na situaciju i drugačija mjerila ili strah od još veće izoliranosti u društvu. Ocjenom (2) socijalni položaj su vrednovala 3 ispitanika (10%). Najveći je broj onih koji svoj socijalni položaj ocjenjuju ocjenom (3) i ocjenom (4) što možemo posmatrati na način da većina ispitanika svoj socijalni položaj ocjenjuje kao “prosječan”.

Ovi rezultati su proizvod ukupnog gledanja na mišljenje osoba s invaliditetom o socijalnom položaju. Prema prikazanom osobe s invaliditetom svoj socijalni položaj ne odvajaju previše od socijalnog položaja ostalih članova društva. Ovoj populaciji i mali koraci naprijed mnogo znače za što svakako ima prostora.

VII. ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Krajnji cilj rada na temu „Osobe s invaliditetom kao poduzetnici-mogućnosti realizacije i razvoja poslovnih aktivnosti na području Federacije Bosne i Hercegovine“ je da se problematika zapošljavanja, socijalnog poduzetništva i realizacije poslovnih zamisli osoba s invaliditetom stavi u fokus interesovanja cijelokupne javnosti.

Kroz metodološki dio koji je u sastavu ovog rada jasno je određen smjer u kojem će se kretati teorijsko istraživanje i anketiranje osoba s invaliditetom i osoba iz njihovog bližeg okruženja. Generalnom hipotezom obuhvaćen je dovoljno širok istraživački prostor u čijem su središtu sposobnosti potencijalnih poduzetnika, njihove ideje i okviri za realizaciju istih. Svaka posebna hipoteza se odnosi na poseban istraživački segment. Na taj način je obezbjeđeno kvalitetno istraživanje problema i prepreka na putu ostvarivanja prava na rad i zapošljavanja kao i prednosti koje osobe s invaliditetom imaju i trebaju koristiti prilikom ostvarivanja prava na rad.

Ono što se može konstatovati je da se visoka stopa nezaposlenosti odražava na socijalni položaj osoba s invaliditetom i zbog toga je važno istaći činjenicu da sve što ne može dovesti do minimiziranja negativnih efekata nezaposlenosti nesumnjivo se može posmatrati kao generator mnoštva drugih socijalnih problema. Stoga jedan od glavnih ciljeva trebalo bi da bude *promocija i popularizacija koncepta socijalnog poduzetništva kao specifičnog oblika privređivanja koji u sebi sadrži i izraženu humanu dimenziju. Naglašavanje svih prednosti i nedostataka je veoma bitno za efektno prezentiranje tog koncepta široj javnosti.*

U radu je istaknuta posebna uloga socijalnih radnika u procesu zapošljavanja osoba s invaliditetom. Na određenoj grupi ispitanika koristeći osnovne metode ispitivanja socijalni radnik može potvrditi i dobiti validne argumente za svoje postavljene tvrdnje na početku istraživačkog procesa. Ovim istraživanjem postignuto je sljedeće:

Krenuvši od same strukture ispitanika i analiziranja rezultata istraživanja i ovaj put je potvrđeno da je učešće osoba s tjelesnim i urođenim invaliditetom izraženo u visokom procentu u ukupnoj populaciji osoba s invaliditetom. To se može posmatrati kao ozbiljan podatak koji se mora uvažavati prilikom kreacije poduzetničkog ambijenta. Razlog navedenog jeste što urođeni tjelesni invaliditet za posljedicu ima ozbiljno umanjenje radne sposobnosti i produktivnosti i zbog toga je važno da potencijalni poduzetnici uvažavaju ovaj podatak prilikom organizacije budućih radnih procesa.

Analiza obrazovne strukture osoba s invaliditetom i osoba bez invaliditeta rezultira uočavanjem značajnih razlika. To dovodi do zaključka da za stvaranje nove generacije poduzetnika je potrebno ulagati u razvoj kompetencija i obrazovanje mladih. To se može postići samo omogućavanjem ravnopravnog pristupa obrazovnom sistemu baziranom na individualnom pristupu i razvoju inkluzivnog obrazovanja koje odgovara sposobnostima svake osobe. Pomenute razlike u obrazovnoj strukturi su jasan pokazatelj nedostatka i nedovoljno razvijenog sistema inkluzivnog obrazovanja u našem društvu. Zbog navedenog čini se važno ukazati da osobe s invaliditetom u "redovnom" obrazovnom sistemu često nailaze na prepreke koje teško prelaze što stvara veliku dozu frustracije. S tim u vezi kroz istraživanje utvrđeno je da su osobe s invaliditetom kao cjelina svjesni povezanosti obrazovanja i stvaranja uslova za adekvatan socijalni položaj.

Nedovoljna upoznatost sa pravima je ozbiljna prepreka u postizanju adekvatnog socijalnog položaja. U ovom istraživanju je utvrđeno da je potrebno raditi da promoviraju prednosti poduzetništva i koncepta socijalnog poduzetništva kako bi iste učinili masovnijima. Za masovnije zapošljavanje i poduzetništvo postoji objektivna potreba. Pohvalno je što većina osoba s invaliditetom vjeruje u svoje poduzetničke sposobnosti i ima vlastite poduzetničke ideje. Vlast na svim nivoima mora dati veću i ozbiljniju podršku u ostvarivanju prava na rad kao osnovnog ljudskog prava koje se navodi u bitnim međunarodnim dokumentima.

Stopa nezaposlenosti u ovoj socijalno osjetljivoj kategoriji je veoma izražena i visoka na što uticaj ima socio-ekonomski situacija, kompleksan društveni sistem i to se direktno odražava na nepovoljnu poduzetničku klimu, odnosno ambijent za realizaciju ideja. Pripadnici ove populacije imaju mnogo manje radnog iskustva. Ako poredimo to sa populacijom osoba bez invaliditeta razlozi za takvo stanje su mnogobrojni.

Većina ispitanika kao najveći problem pri realizaciji poduzetničkih ideja navodi finansije, što je jasna smjernica za to u kojem se pravcu buduće mјere za razvoj poduzetništva moraju "kretati". Jedan od najbitnijih elemenata prilikom istraživanja bio je upoznati članove šire zajednice sa konceptom socijalnog poduzetništva, mјerama i pogodnostima, ali i sa institucijama i ustanovama kao što je Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom FBiH.

Ispostavilo se da je jedan od bitnih razloga nerazvijenosti koncepta socijalnog poduzetništva upravo nepoznavanje osnovnih prava i pogodnosti. Jedan od prioritetnih ciljeva je i popularizacija ovog specifičnog oblika poduzetništva koji se može predstaviti kao jedan od

načina masovnijeg zapošljavanja pripadnika socijalno osjetljivih kategorija što direktno dovodi do minimiziranja posljedica nezaposlenosti. Pored navedenog bitno je istaći da podrška idejama i planovima osoba s invaliditetom može doprinjeti ukupnom razvoju samo kroz ozbiljan i planski pristup problemu. Obzirom na navedeno u zaključnim razmatranjima se može istaći da je zadatak ispunjen tek onda kada sve što je napisano se počne u praksi i primjenjivati.

Socijalni položaj je označen kao prosječan i taj zaključak se izvodi na osnovu pregleda ocjena sopstvenog položaja. Značajna većina svoj položaj ocjenjuje sa ocjenama (3) i (4) što ostavlja dovoljno prostora za poboljšanje kvalitete života i približavanju istog nivou socijalnog položaja većine osoba bez invaliditeta u društvu. Problemi osoba s invaliditetom u velikoj mjeri direktno ili indirektno utiču na živote ljudi u njihovoj okolini, invaliditet oblikuje i određuje ličnost osobe i daje dodatnu težinu i zahtjeva ozbiljniji pristup.

U procesu prevazilaženja problema i barijera posebnu ulogu imaju socijalni radnici koji mogu istražiti socijalnu dimenziju nekog ekonomskog problema. Kvalitetna analiza socijalne dimenzije problema je neophodna za učinkovito i sistemsko postizanje želenog rezultata. Poslovne ideje bez konkretnе podrške i strategije ne znače ništa. Stoga, socijalni radnik bi trebao biti profil stručnjaka koji klijentu stavlja na raspolaganje svoje znanje i iskustvo i koje klijent može koristiti kao resurs u ostvarivanju poslovne zamisli. Sve navedeno na određeni način i u određenoj mjeri je u toku rada razmatrano, istraživano i prezentirano kroz metodološki ili teorijski dio.

Istraživanjem su potvrđene sve postavljene hipoteze. Svaka hipoteza se provjeravala kroz više postavljenih pitanja i pruženih odgovora od strane ispitanika.

POPIS LITERATURE

KNJIGE:

1. Dervišbegović M.,(2003): *Socijalni rad – teorija i praksa*, Zone ex Libris, Sarajevo;
2. Gadžo-Šašić. S., (2020): *Socijalni rad sa osobama s invaliditetom*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo;
3. Giddens, E.,(2003): *Sociologija*, Ekonomski fakultet, Beograd;
4. Isaković S., (2015): *Menadžment malih i srednjih preduzeća*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Zenici, Zenica;
5. Lakićević, M. (2013): *Razvoj i zaštita ljudskih resursa u preduzeću*, Fakultet političkih nauka, Beograd;
6. Lakićević, M. (2012): *Socijalna integracija osoba sa invaliditetom*, Fakultet političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Čigoja štampa, Beograd;
7. Lakiević, M., Gavrilović, A. (2009): *Socijalni razvoj i planiranje*, Biblioteka UDŽBENICI, Banja Luka;
8. Leutar, Z., (2008): *Obitelj osoba s invaliditetom i mreže podrške*, Pravni fakultet, Zagreb;
9. Miković, M.,(2009): *Osnove socijalne politike*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo;
10. Miković, M., Bašić S.(2016): *Odarane teme savremene socijalne politike i socijalnog rada*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo;
11. Milosavljević, B. (1997): *Socijalna patologija i društvo*, Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd;
12. Payne, M. (2001): *Savremena teorija socijalnog rada – drugo izdanje*, Filozofski fakultet, Univerzitet u Banjoj Luci;
13. Petković S., Berberović Š.,(2013): *Ekonomika i upravljanje malim i srednjim preduzećima- principi i politike*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, Banja Luka;
14. Šadić, S.,(2014): *Ljudska prava i socijalni rad*, Fakultet političkih nauka, Sarajevo;
15. Šunje, A., (2003): *Top-menadžer: vizionar i strateg*, Tirada, Sarajevo;

16. Švraka, E., Salkić N.(2016): Računa se sposobnost, a ne onesposobljenje, Savez udruženja osoba s cerebralnom paralizom FBiH, Sarajevo;
17. Termiz, Dž., (2009): Metodologija društvenih nauka, Grafit, Lukavac;
18. Termiz, Dž.,(2005): Teorija nauke o socijalnom radu, Grafit, Lukavac;
19. Vidanović, I.,(2006.): Rečnik socijalnog rada, I. Vidanović, Beograd;

MEĐUNARODNI DOKUMENTI:

1. EU/ EUROPSKA KOMISIJA (2018): Prijedlog PREPORUKE VIJEĆA o ključnim kompetencijama za cjeloživotno učenje;
2. EU/ EUROPSKA KOMISIJA (2020): RADNI DOKUMENT OSOBLJAJA KOMISIJE - Izvještaj o Bosni i Hercegovini za 2020. uz dokument Saopštenje Komisije Evropskom parlamentu, Vijeću, Evropskom ekonomskom i socijalnom odboru i Odboru regija;
3. SAVJET EVROPE (1950): Konvencija o zaštiti ljudskih prava i osnovnih sloboda;
4. UN (2006): Konvencija UN o pravima osoba s invaliditetom, Izdavač i prevod (2008): Direkcija za ekonomsko planiranje BiH, Sarajevo, Banja Luka;
5. UN (1948): Univerzalna deklaracija o pravima čovjeka, u: Ljudska prava – Odabrani međunarodni dokumenti, Ministarstvo vanjskih poslova BiH, IBHI, Sarajevo, 1996;

RADOVI:

1. Bejaković, P. (2003): "Nezaposlenost", Financijska teorija i praksa, 27(4), str. 659-661. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/5778> (Datum pristupa: 30.03.2021.);
2. Bratković, D., i Rožman, B. (2006). 'Čimbenici kvalitete življenja osoba s intelektualnim teškoćama', Hrvatska revija za rehabilitacijska istraživanja, 42(2), str. 101-112. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/17630> (Datum pristupa: 30.08.2021.);
3. Kerovec, N. (1999). 'Kako mjeriti nezaposlenost', Revija za socijalnu politiku, 6(3), str. 259-267. Dostupno na: <http://www.rsp.hr/ojs2/index.php/rsp/article/viewFile/282/926> (Datum pristupa 02.04.2021.);

4. Gadžo-Šašić, S.(2018):” Problemi socijalne inkluzije osoba s invaliditetom” DHS 1 (4) (2018), 87-108 (Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/articleDetail?id=639484> (Datum pristupa: 27.03.2021.);
5. Kozjak, A., i Lapat, G. (2018): “Mišljenja poslodavaca o zapošljavanju osoba s invaliditetom”, Andragoški glasnik, 22(2 (37)), str. 35-44. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/224432> (Datum pristupa: 30.03.2021.);
6. Koller-Trbović, N., Žižak, A., i Jeđud, I. (2009). 'NEZAPOSLENOST I SOCIJALNA ISKLJUČENOST MLADIH U HRVATSKOJ: PERSPEKTIVA NEZAPOSLENIH MLADIH U RIZIKU ILI S POREMEĆAJIMA U PONAŠANJU', Kriminologija & socijalna integracija, 17(2), str. 87-103. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/45267> (Datum pristupa: 21.06.2021.);
7. Levar, M., i Nikolić, M. (2012): 'Inovacije i razvoj kao uzrok i posljedica poduzetništva', Učenje za poduzetništvo, 2(1), str. 64-68. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/130176> (Datum pristupa: 18.03.2021.);
8. Miković, M.(2011):” Prevencija socijalne isključenosti djeteta s intelektualnim teškoćama”, PREGLED-časopis za društvena pitanja, 99-114, Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/article-detail?id=161032>(Datum pristupa: 01.04.2021.);
9. Najman Hižman, E., Leutar, Z., i Kancijan, S. (2008): “STAVOVI GRAĐANA PREMA OSOBAMA S INVALIDITETOM U HRVATSKOJ U USPOREDBI S EUROPSKOM UNIJOM', Socijalna ekologija, 17(1), str. 71-93. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/26807> (Datum pristupa: 28.03.2021.);
10. Papac, F., i Švaco, M. (2018). 'PRAVNO-TEORIJSKI ASPEKTI MOBBINGA I NJEGOVA POJAVA NA TRŽIŠTU RADA', Paragraf, 2(1), str. 223-246. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/207656> (Datum pristupa: 12.06.2021.);
11. Pešić, M. (2011). 'Financiranje malog i srednjeg poduzetništva u Republici Hrvatskoj', Ekonomski vjesnik, XXIV(2), str. 430-435. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/76195> (Datum pristupa: 12.06.2021.);
12. Petrović J., Macanović N. (2019):” Siromaštvo – teorijske kontroverze i njihove implikacije na socijalni rad” ,SVAROG br. 19., (149-158);
13. Rančić, N., i Durbić, J. (2016): ”Uzroci nezaposlenosti i utjecaj na smanjenje nezaposlenosti kroz institucionalno-strukturne reforme u Republici Hrvatskoj”,

Pravnik, 50.(100.), str. 39-54. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/174760> (Datum pristupa: 01.04.2021.);

14. Spahić E., Šerić N., (2017): "Socijalno poduzetništvo u funkciji ostvarivanja socioekonomskog razvoja lokalnih zajednica Federacije Bosne i Hercegovine" DHS 3 417440 Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=579374> (Datum pristupa: 22.03.2021.);

15. Stropnik, N. (1994). 'Linija siromaštva – osnovni koncepti', Revija za socijalnu politiku, 1(1), str. 25-36. <https://doi.org/10.3935/rsp.v1i1.615> (Datum pristupa: 08.03.2021.);

16. Škrtić, M., i Mikić, M. (2007). 'O socijalnom poduzetništvu u svijetu i u Republici Hrvatskoj', Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu, 5(1), str. 153-163. Dostupno: <https://hrcak.srce.hr/26128> (Datum pristupa: 27.06.2021.);

17. Šimić Šarić, M., i Krstičević, N. (2018). 'OBILJEŽJA POSLOVNIH ANĐELA U HRVATSKOJ', Ekomska misao i praksa, (1), str. 249-266. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/202282> (Datum pristupa: 27.06.2021.);

18. Šućur, Z. (1995): "Koncept socijalne isključenosti", Revija za socijalnu politiku, 2(3), str. 223-23, Dostupno na: <https://doi.org/10.3935/rsp.v2i3.517> (Datum pristupa: (28.03.2021.);

19. Šunje, A., i Čizmić, E. (2005): "Poduzetništvo kao preduvjet ekonomskog razvoja", Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Sarajevu, 475-499, (Dostupno na: <https://www.ceeol.com/search/viewpdf?id=136905> (Datum pristupa: 10.03.2021.);

20. Tkalec, Z. (2011). "Definicija i karakteristike poduzetništva kao ključne kompetencije cjeloživotnog učenja", Učenje za poduzetništvo, 1(1), str. 35-43. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/130086> (Datum pristupa: 15.03.2021.);

ZAKONI, ODLUKE I USTAVI:

1. Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, US 1/94, 30.03.1994. (Dostupno na: <https://skupstinabd.ba/images/dokumenti/ba/ustav-federacije-bih.pdf>);

2. Vijeće ministara Bosne i Hercegovine (2003): Odluka o prihvatanju "Standardnih pravila za izjednačavanje mogućnosti za osobe sa invaliditetom" („Službene novine BiH“, broj: 41/03);

3. Zakon o obrtu i srodnim djelatnostima („Službene novine Federacije BiH“, broj: 35/09 i 14/11) ;
4. Zakon o osnovama socijalne zaštite, zaštite civilnih žrtava rata i zaštite porodice s djecom FBiH („Službene novine FBiH“ br. 36/99, 54/04, 39/06, 14/09 i 45/16);
5. Zakon o posredovanju u zapošljavanju i socijalnoj sigurnosti nezaposlenih osoba („Službene novine Federacije BiH“, br. 41/01, 22/05 i 9/08);
6. Zakon o privrednim društvima Federacije Bosne i Hercegovine (“Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine”, broj: 81/15);
7. Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju lica sa invaliditetom Federacije Bosne i Hercegovine ("Službene novine Federacije BiH", broj 09/10);

DOMAĆI DOKUMENTI:

1. Institucija ombudsmana/ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2021): Godišnjem izvještaju o rezultatima aktivnosti Institucije obdusmena za ljudska prava Bosne i Hercegovine za 2020. godinu, Banja Luka, (Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2021030808580995bos.pdf);
2. Institucija ombudsmana za ljudska prava Bosne i Hercegovine (2010): Posebno izvješće o pravima osoba s invaliditetom (Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obmudsmen_doc2013020406303506cro.pdf);
3. Vlada FBiH(2016): Strategija za unapređenje prava i položaja osoba s invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine (2016-2021) (Dostupno na: <https://fond.ba/wpcontent/uploads/2017/06/Strategija-za-unapre%C4%91enje-prava-ipolo%C5%BEaja-osoba-sa-invaliditetom-u-Federaciji-Bosne-i-Hercegovine-2016.2021.-BOS.pdf>);

VODIČI / BROŠURE:

1. Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla i Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom Federacije BiH (2011): Vodič kroz Zakon o profesionalnoj rehabilitaciji, osposobljavanju i zapošljavanju osoba sa invaliditetom u Federaciji Bosne i Hercegovine, Tuzla, Dostupno na:

<https://fond.ba/wpcontent/uploads/2017/08/Kratki-Vodic-za-primjenu-Zakona.pdf>

(Datum pristupa: 21.03.2021);

2. Centar za razvoj i podršku – CRP Tuzla (2010): Katalog radnih mesta za osobe sa invaliditetom, Tuzla, Dostupno na:

<https://fond.ba/wpcontent/uploads/2017/08/Katalogradnih-mjesta.pdf> (Datum pristupa: 21.03.2021.);

3. Europska komisija, Sesija vodiča(2015): Poticanje aktivnosti poslovnih anđela kao potpora rastu malih i srednjih poduzeća, Dostupno na: https://eur-lex.europa.eu/resource.html?uri=cellar:cf4dcc4d-cfc4-11e5-a4b5-01aa75ed71a1.0002.03/DOC_1&format=PDF (Datum pristupa: 05.05.2021);

4. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH(2013): “Put zapošljavanja osoba s invaliditetom uz podršku Fonda”, Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2017/08/Put-do-zapo%C5%A1ljavanja.pdf> (Datum pristupa: 17.03.2021.);

5. Grozdanić, R., Radojičić, M., Vesić, J. (2007): „Biznis plan za početnike“, Tehnički fakultet u Čačku;

6. Irma Dračić (2012): Poslovanje poduzeća i poduzetničko okruženje, Hrvatski zavod za zapošljavanje – Područna služba Varaždin, Dostupno internet adresi: https://www.hzz.hr/UserDocsImages/Business%20enterprise%20and%20entrepreneur_ial%20environment%20-%20final.pdf (Datum pristupa: 16.03.2021.);

7. Pozderac-Memija, M., Kudić E.: Priručnik o pravima i obavezama poslodavca kod bolovanja i povreda na radu, UP FBiH;

8. Ministarstvo za rad, socijalnu politiku raseljena lica i izbjeglice Kantona Sarajevo (2019): “Životni put osobe s invaliditetom”, Dostupno na: https://mrsri.ks.gov.ba/sites/mrsri.ks.gov.ba/files/zivotni_put_osobe_sa_invaliditetom_web.pdf (Datum pristupa 29.03.2021.);

9. YEP / YOUTH EMPLOYMENT PROJECT(2017): Monitoring i evaluacija Individualnih planova zapošljavanja;

INTERNET/WEB STRANICE:

1. Addiko banka: <https://www.addiko.hr/financijska-pismenost/otplata-na-rate-ili-anuitetna-otplata-i-u-cemu-je-razlika/> (Datum pristupa 11.04.2021.);

2. Bosna Bank International (BBI), SBF Start-up Challenge, Dostupno na: <https://www.bbi.ba/bs/pravna-lica/SBF-Start-up-Challenge> (Datum pristupa 12.06.2021);
3. European Central Bank (ECB): https://www.ecb.europa.eu/explainers/tell_me/html/nominal_and_real_interest_rates.hr.html (Datum pristupa 21.04.2021.);
4. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH: <https://fond.ba/misija-i-vizija> (Datum pristupa 08.04.2021.);
5. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH (2021): JAVNI POZIV, Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/03/Tekst-JP-nov%C4%8D Dani-stimulans-1-JP-2021.pdf> (Datum pristupa 04.05.2021.);
6. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba sa invaliditetom FBiH (2020): Spisak aktivnih privrednih društava za zapošljavanje osoba sa invaliditetom i zaštitnih radionica – MAJ 2020. Dostupno na: <https://fond.ba/privrednadrustva/> (Datum pristupa: 20.03. 2021.);
7. Federalni zavod za zapošljavanje, Statistika, Dostupno: <http://www.fzzz.ba/statistics/category>, (Datum pristupa: 31.03.2021.);
8. Federalni zavod za zapošljavanje (2020): Program – START UP 2020, Dostupno na: <https://www.fzzz.ba/ckFinderFiles/files/Program%20sufinansiranja%20samo zapo%C5%A1ljanja%20-%20START%20UP%202020.pdf> (Datum pristupa 08.04.2021.);
9. Federalni zavod za zapošljavanje (2021): “Program sufinsiranja zapošljavanja 2021“ Dostupno:<http://www.fzzz.ba/ckFinderFiles/files/Projekti/2021/Program%20sufinansiranja%20zapo%C5%A1ljanja%202021.pdf> (Datum pristupa: 07.04.2021.);
10. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom FBiH(2021): Pravilnik o raspodjeli sredstava za financiranje/sufinanciranje programa održivosti zaposlenosti, razvoja privrednih društava za zapošljavanje osoba s invaliditetom i zaštitnih radionica, te programa profesionalne rehabilitacije osoba s invaliditetom, Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/02/Pravilnik-programi-februar-2021.pdf> (Datum pristupa: 21.05.2021.);

11. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom FBiH (2021): PRAVILNIK, Dostupno na: https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/02/Pravilnik-nov%C4%8Dani-stimulans_februar_2021.pdf (Datum pristupanja: 07.04.2021.);
12. Fond za profesionalnu rehabilitaciju i zapošljavanje osoba s invaliditetom FBiH(2021): JAVNI POZIV, Dostupno na: <https://fond.ba/wp-content/uploads/2021/03/Tekst-JP-nov%C4%8Dani-stimulans-1-JP-2021.pdf>(Datum pristupa: 20.05.2021.);
13. IBU, Dostupno na: https://www.ibu.edu.ba/prijave-za-start-me-up-high-school-su-otvorene/?fbclid=IwAR1oxheoTFtswyAcXgUMPEmuzCowaZT6yk1esWi8v1AEa6YMu1Me1fjt_nE (Datum pristupa: 17.05.2021.);
14. PARTNER mikrokreditna fondacija : Instrumenti osiguranja otplate kredita https://www.partner.ba/upload/attachments/instrumenti_osiguranja_otplate_kredita_6SK.pdf (Datum pristupa: 19.04.2021,);
15. SERDA, Dostupno na internet/web adresi: <https://serda.ba/bs/projekti/challenge-to-change/8?fbclid=IwAR2pxu4o9L5vC3MBpquidK2GeCymWcIDMFPVlC3zXX6caFFEQzQonuhGCjI> (Datum pristupa: 07.05.2021,);
16. Udruženje banaka Crne Gore, <https://ubcg.info/krediti-pojmovnik/> (Datum pristupa: 01.08.2021.);
17. Univerzitet u Sarajevu, Ured za podršku studentima (UPS!), Informacije dostupne na: <https://www.unsa.ba/studij/studenti/ured-za-podrsku-studentima> (Datum pristupa: 28.03.2021.);

UNIVERZITET U SARAJEVU – FAKULTET POLITIČKIH NAUKA
IZJAVA o autentičnosti radova

Naziv odsjeka i/ili katedre: SOCIJALNI RAD

Predmet: _____

IZJAVA O AUTENTIČNOSTI RADOVA

Ime i prezime: Kemal Čaušević

Naslov rada: “ OSOBE S INVALIDITETOM KAO PODUZETNICI – MOGUĆNOSTI REALIZACIJE I RAZVOJA POSLOVNIH AKTIVNOSTI NA PODRUČJU FEDERACIJE BOSNE I HERCEGOVINE ”

Vrsta rada: Završni magistarski rad

Broj stranica: 105

Potvrđujem:

- da sam pročitao/la dokumente koji se odnose na plagijarizam, kako je to definirano Statutom Univerziteta u Sarajevu, Etičkim kodeksom Univerziteta u Sarajevu i pravilima studiranja koja se odnose na I i II ciklus studija, integrirani studijski program I i II ciklusa i III ciklus studija na Univerzitetu u Sarajevu, kao i uputama o plagijarizmu navedenim na web stranici Univerziteta u Sarajevu;
- da sam svjestan/na univerzitetskih disciplinskih pravila koja se tiču plagijarizma;
- da je rad koji predajem potpuno moj, samostalni rad, osim u dijelovima gdje je to naznačeno;
- da rad nije predat, u cjelini ili djelimično, za stjecanje zvanja na Univerzitetu u Sarajevu ili nekoj drugoj visokoškolskoj ustanovi;
- da sam jasno naznačio/la prisustvo citiranog ili parafraziranog materijala i da sam se referirao/la na sve izvore;
- da sam dosljedno naveo/la korištene i citirane izvore ili bibliografiju po nekom od preporučenih stilova citiranja, sa navođenjem potpune reference koja obuhvata potpuni bibliografski opis korištenog i citiranog izvora;
- da sam odgovarajuće naznačio/la svaku pomoć koju sam dobio/la pored pomoći mentora/ice i akademskih tutora/ica.

Mjesto, datum

Potpis

Sarajevo, _____